

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 42ος • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 252 • ΜΑΪΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2019 • ΝΙΣΑΝ 5779 - ΚΙΣΛΕΒ 5780

ΕΔΔΑ: Η άρνηση του Ολοκαυτώματος δεν αποτελεί ελευθερία της έκφρασης αλλά προσβολή της μνήμης του εβραϊκού λαού

Η ΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ και η δολοφονία έξι εκατομμυρίων Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς και τους συνεργάτες του, στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, δεν αποτελεί ελευθερία της έκφρασης και δεν προστατεύεται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση

Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Αντίθετα η άρνηση του Ολοκαυτώματος αποτελεί προσβολή της μνήμης των νεκρών Εβραίων και δυσφήμιση του Εβραϊκού λαού. Στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είχε προσφύγει Γερμανός βουλευτής (Pastörs) στρεφόμενος κατά της Γερμανίας παραπονούμενος για την καταδίκη του στην χώρα του επειδή είχε αρνηθεί το Ολοκαύτωμα των Εβραίων κατά τη διάρκεια ομιλίας του στο περιφερειακό κοινοβούλιο.

ΠΙΟ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΑ ΕΠΑΡΧΙΑΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ της Γερμανίας τον είχε κρίνει ένοχο για το αδίκημα της προσβολής της μνήμης των νεκρών του Ολοκαυτώματος και τη δυσφήμιση του Εβραϊκού λαού.

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΕΔΔΑ) έκρινε ότι η άρνηση του Ολοκαυτώματος δεν προστατεύεται από την ελευθερία της έκφρασης, με βάση το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώ-

που (ΕΣΔΑ). Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο προσφεύγων είχε δηλώσει σκόπιμα αναληθή γεγονότα με σκοπό τη δυσφήμιση και οι δηλώσεις αυτές δεν μπορούσαν να τυγχάνουν προστασίας της ελευθερίας του λόγου που προβλέπει η ΕΣΔΑ, καθώς έρχονται σε αντίθεση με τις αξίες της ίδιας της Σύμβασης. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, δεν υπήρχε παραβίαση των δικαιωμάτων του αιτούντος και η προσφυγή του κρίθηκε ως απαράδεκτη.

ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ, ΤΟ ΕΔΔΑ έκρινε ομόφωνα ότι η καταγγελία του Γερμανού βουλευτή βάσει του άρθρου 10 (για την ελευθερία της έκφρασης) της ΕΣΔΑ ήταν προδήλως αβάσιμη και έπρεπε να απορριφθεί. Το Δικαστήριο εξέτασε επίσης την καταγγελία του Γερμανού για έλλειψη αμεροληψίας από το γερμανικό Εφετείο, καθώς ένας εκ των δικαστών που είχαν εμπλακεί στην υπόθεσή του, ήταν σύζυγος δικαστή του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου.

ΤΟ ΕΔΔΑ, ωστόσο, κατά πλειοψηφία (4 υπέρ έναντι 3) δεν διαπίστωσε παραβίαση του δικαιώματός του σε δίκαιη δίκη (άρθρο 6 § 1), διότι μια ανεξάρτητη σύνθεση στο Εφετείο, χωρίς συνδέσμους με κανένα δικαστή, είχε αποφασίσει οριστικά αναφορικά με την καταγγελία του προσφεύγοντος και την είχε απορρίψει.

(Από τον ιστότοπο του Δικαστικού Πρακτορείου Ειδήσεων, www.dikastiko.gr, 27.11.2019)

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Από τις εκδηλώσεις της «Μνήμης του Νήματος», που έγιναν στη Βέροια (20-22.9.2019), στο πλαίσιο της Λουξεμβουργιανής προεδρίας στη Διεθνή Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος IHRA.

Η Ελλάδα στη Μάχη κατά του Αντισημιτισμού με την υιοθέτηση των ορισμών του IHRA

Η ανακοίνωση του πρωθυπουργού

Την παραμονή της επετείου της Νύχτας των Κρυστάλλων, μιας από τις τραγικότερες στιγμές της εβραϊκής ιστορίας, ο Πρωθυπουργός κ. Κυριάκος Μητσοτάκης συναντήθηκε με τον Πρόεδρο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, κ. Δαβίδ Σαλτιέλ και μέλη του Προεδρείου καθώς και τον Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Διεθνή Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος (IHRA), Δρ. Ευστάθιο Λιανό Λιάντη, προκειμένου να ανακοινώσει την υιοθέτηση από την Ελλάδα των Ορισμών Εργασίας της IHRA για τον Αντισημιτισμό και την Άρνηση του Ολοκαυτώματος.

Ο Ορισμός για τον Αντισημιτισμό έχει υιοθετηθεί από πολλές χώρες εντός και εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το οποίο σε οδηγία του προς τα κράτη-μέλη ζήτησε να τον ενσωματώσουν στην κρατική νομοθεσία. Ωστόσο, η Ελλάδα με τη σημερινή ανακοίνωση γίνεται η πρώτη χώρα που υιοθετεί τον Ορισμό Εργασίας για την Άρνηση του Ολοκαυτώματος, σε μία πράξη μεγάλης ιστορικής βαρύτητας.

Ο Πρωθυπουργός ενημερώθηκε για την πορεία

προετοιμασίας της Ελληνικής Προεδρίας της Διεθνούς Συμμαχίας το 2021, ένα γεγονός που θα φέρει τη χώρα στον πυρήνα των κρατών που μάχονται

τον αντισημιτισμό και έχουν αποφασιστικό λόγο στην κατάρτιση και την εφαρμογή νομοθετικών και μορφωτικών προτάσεων για την καταπολέμησή του.

Η Ελληνική Προεδρία, που συμπίπτει με την 200ή επέτειο της Εθνικής Παλιγγενεσίας,

θα αποτελείται από ένα πλέγμα ακαδημαϊκών, μορφωτικών και πολιτιστικών δράσεων που θα επικεντρώνει στο ρόλο της εκπαίδευσης και των μέσων κοινωνικής διάχυσης στη διατήρηση της Μνήμης του Ολοκαυτώματος και την εξάλειψη του Αντισημιτισμού, καθώς και στην ανάδειξη της δισχιλιετούς ιστορίας του Ιουδαϊκού Ελληνισμού. Ο Πρωθυπουργός ανέθεσε τον συντονισμό και την παρακολούθηση της εν λόγω προσπάθειας στον Αντιπρόεδρο της Κυβερνήσεως κ. Παναγιώτη Πικραμμένο, ο οποίος συμμετείχε στη σημερινή συνάντηση. Επιπλέον, του ανέθεσε να καθοδηγήσει και να εποπτεύσει τη διαδικασία ενσωμάτωσης των Ορισμών στη νομοθεσία και την εκπαίδευση.

(Από τον ιστότοπο www.primeminister.gr, 8.11.2019)

Prime Minister GR
@PrimeministerGR

Ακολουθήστε

Η Ελλάδα υιοθετεί τους Ορισμούς Εργασίας της IHRA για τον Αντισημιτισμό και την Άρνηση του Ολοκαυτώματος. Συνάντηση με τον Πρόεδρο του ΚΙΣ Ελλάδος και τον Πρόεδρο της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Διεθνή Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος (IHRA).
primeminister.gr/2019/11/08/225...

για την υιοθέτηση των ορισμών της IHRA

Απόψε, 9 Νοεμβρίου 2019, θυμόμαστε τη θλιβερή εκείνη νύκτα της 9ης Νοεμβρίου 1938 που στη Γερμανία του Αδόλφου Χίτλερ έγινε το πρώτο μαζικό πογκρόμ κατά των Εβραίων.

Εκείνη τη νύκτα, ο κόσμος δεν άκουσε τους ήχους των κρυστάλλων. Ο κόσμος αδιαφόρησε. Αφορούσε μόνο στους Εβραίους! Η «**Νύκτα των Κρυστάλλων**», όμως, ήταν η απαρχή της θηριωδίας του Ναζισμού που προκάλεσε τον βιομηχανοποιημένο θάνατο 6.000.000 Εβραίων και εκατομμυρίων άλλων θυμάτων του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας.

Παρά την απόλυτη καταστροφή, ο κόσμος δεν διδάχθηκε ότι ο Αντισημιτισμός μπορεί να ξεκινάει εναντίον των Εβραίων, δεν σταματάει όμως στους Εβραίους. Απειλεί την ίδια τη ζωή και την υπόσταση

«**Ο αντισημιτισμός είναι η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης αντίληψης για τους Εβραίους, η οποία ενδέχεται να εκφραστεί με τη μορφή μίσους εναντίον τους. Οι λεκτικές και φυσικές εκδηλώσεις του αντισημιτισμού στρέφονται ενάντια σε Εβραίους ή μη Εβραίους και την περιουσία τους, καθώς και ενάντια σε ιδρύματα και θρησκευτικά ιδρύματα και εγκαταστάσεις της εβραϊκής κοινότητας**».

Ο Ορισμός της IHRA για τον Αντισημιτισμό

«Ο αντισημιτισμός είναι η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης αντίληψης για τους Εβραίους, η οποία ενδέχεται να εκφραστεί με τη μορφή μίσους εναντίον τους. Οι λεκτικές και φυσικές εκδηλώσεις του αντισημιτισμού στρέφονται ενάντια σε Εβραίους ή μη Εβραίους και την περιουσία τους, καθώς και ενάντια σε ιδρύματα και θρησκευτικά ιδρύματα και εγκαταστάσεις της εβραϊκής κοινότητας».

Για το έργο της IHRA μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως οδηγός τα ακόλουθα παραδείγματα:

– Οι αντισημιτικές εκδηλώσεις ενδέχεται να περιλαμβάνουν τη στοχοποίηση του κράτους του Ισραήλ, όταν αυτό νοείται ως εβραϊκή κοινότητα. Ωστόσο, η κριτική στο Ισραήλ, ανάλογη με αυτή που ασκείται σε οποιαδήποτε άλλη χώρα, δεν μπορεί να εκλαμβάνεται ως αντισημιτισμός. Ο αντισημιτισμός θεωρεί συχνά ότι οι Εβραίοι συνωμοτούν προκειμένου να βλάψουν την ανθρωπότητα, ενώ συχνά επίσης χρησιμοποιείται προκειμένου να κατηγορηθούν οι Εβραίοι ότι αποτελούν την αιτία που «δεν πάνε καλά τα πράγματα». Ο αντισημιτισμός εκφράζεται με λόγο, προφορικό ή γραπτό, εικόνες και πράξεις και χρησιμοποιεί επικίνδυνα στερεότυπα και αρνητικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα.

– **Σύγχρονα παραδείγματα αντισημιτισμού στο δημόσιο βίο, τα μέσα ενημέρωσης, τα σχολεία, τους χώρους εργασίας και τη θρησκευτική σφαίρα, μπορεί, λαμβάνοντας υπόψη συνολικά και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζονται, να**

περιλαμβάνουν τις ακόλουθες μορφές, χωρίς ωστόσο να περιορίζονται σε αυτές:

- Έκκληση για συνδρομή σε βλάβη ή/και θανάτωση Εβραίων, ή στη δικαιολόγησή τους, εν ονόματι μιας ακραίας ιδεολογίας ή μιας εξτρεμιστικής θρησκευτικής άποψης.
- Διατύπωση ψευδών και στερεοτυπικών ισχυρισμών, που αρνούνται την ανθρώπινη ιδιότητα ή δαιμονοποιούν τους Εβραίους συνολικά ή αφορούν στην ισχύ που έχουν ως κοινότητα –όπως, για παράδειγμα αλλά όχι αποκλειστικά, ο μύθος περί παγκόσμιας εβραϊκής συνωμοσίας, καθώς επίσης και πως οι Εβραίοι ελέγχουν τα μέσα ενημέρωσης, την οικονομία, τις κυβερνήσεις και άλλους κοινωνικούς θεσμούς.
- Κατηγορίες κατά των Εβραίων πως ευθύνονται συνολικά ως λαός για τα πραγματικά ή υποθετικά δεινά που προκάλεσε ένας Εβραίος ή μια ομάδα μεμονωμένα, ή ακόμη για περιστατικά που προκλήθηκαν από μη Εβραίους.
- Άρνηση του γεγονότος, του εύρους, των μηχανισμών (π.χ.: θάλαμοι αερίων) ή του εμπρόθετου

από την Ελλάδα

κάθε ανθρώπου και επιχειρεί να επιβάλει την απανθρωπιά, παραβιάζοντας κάθε αξία ανθρωπισμού.

Χαιρετίζουμε, λοιπόν, την ανακοίνωση του Έλληνα Πρωθυπουργού κ. Κυριάκου Μητσοτάκη ότι η Ελλάδα υιοθετεί τους ορισμούς του Αντισημιτισμού και της Άρνησης του Ολοκαυτώματος, όπως ψηφίστηκαν από τις χώρες μέλη της IHRA

(Διεθνής Συμμαχία για την Μνήμη του Ολοκαυτώματος, στην οποία μετέχει και η χώρα μας) και την ενσωμάτωσή τους στη νομοθεσία και την εκπαίδευση. Σήμερα, στην 81^η επέτειο της «Νύκτας των Κρυστάλλων», η Ελλάδα έστειλε ένα ηχηρό μήνυμα: **ότι η χώρα μας στέκεται απέναντι στον αντισημιτισμό, στο φανατισμό και τη ξενοφοβία.**

Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 2019

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος

χαρακτήρα της γενοκτονίας των Εβραίων από το γερμανικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα και τους υποστηρικτές και συνεργούς του κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Ολοκαύτωμα).

- Κατηγορίες κατά των Εβραίων ως λαού, ή κατά του Ισραήλ ως κράτους, πως επινόησαν το Ολοκαύτωμα ή πως υπερβάλλουν σχετικά με αυτό.
- Κατηγορίες κατά Εβραίων πολιτών πως είναι περισσότερο πιστοί στο κράτος του Ισραήλ ή στις υποτιθέμενες προτεραιότητες του παγκοσμίου εβραϊσμού, παρά στα συμφέροντα του κράτους του οποίου είναι πολίτες.
- Άρνηση του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των Εβραίων, υποστηρίζοντας πως η ύπαρξη του κράτους του Ισραήλ είναι ένα ρατσιστικό εγχείρημα.
- Εφαρμογή δύο μέτρων και σταθμών, απαιτώντας από το Ισραήλ μια συμπεριφορά που δεν αναμένεται ούτε απαιτείται από κανένα άλλο δημοκρατικό κράτος.
- Χρήση συμβόλων και εικόνων που συνδέονται με τον παραδοσιακό αντισημιτισμό (π.χ.: οι αιτιάσεις πως οι Εβραίοι σκότωσαν τον Ιησού ή η συκοφαντία του αίματος), προκειμένου να χαρακτηρίσουν το Ισραήλ και τους Ισραηλινούς.
- Σύγκριση ανάμεσα στη σύγχρονη πολιτική του

Ισραήλ και την πολιτική των Ναζί.

- Η θεώρηση πως οι Εβραίοι ευθύνονται συλλογικά για τις πράξεις του κράτους του Ισραήλ. Οι **αντισημιτικές πράξεις** είναι εγκληματικές

INTERNATIONAL
**HOLOCAUST
REMEMBRANCE
ALLIANCE**

όταν ρητώς ορίζεται έτσι στο νόμο (επί παραδείγματι, η άρνηση του Ολοκαυτώματος και η διάθεση αντισημιτικού υλικού σε ορισμένες χώρες).

Εγκληματικές πράξεις είναι αντισημιτικές, όταν ο στόχος των επιθέσεων -είτε πρόκειται για άτομα, είτε πρόκειται για περιουσία (κτήρια, σχολεία, χώροι λατρείας, νεκροταφεία)- επιλέγεται επειδή τα άτομα αυτά είναι, ή πιστεύεται πως είναι, Εβραίοι, και πως η περιουσία ανήκει ή πιστεύεται ότι ανήκει σε Εβραίους.

Οι **αντισημιτικές διακρίσεις** αποτελούν την άρνηση στους Εβραίους ευκαιριών ή υπηρεσιών που προσφέρονται σε όλους τους υπόλοιπους ανθρώπους, γεγονός παράνομο σε πολλές χώρες.

ΠΡΟΣΩΠΑ

Μωυσής Ελισάφ

Ο πρώτος Έλληνας Εβραίος Δήμαρχος εκλέχθηκε στα Ιωάννινα

Η εκλογή του Μωυσή Ελισάφ ως Δημάρχου Ιωαννίνων, του πρώτου Εβραίου δημάρχου της χώρας εμφορείται από συμβολισμούς και μηνύματα με τοπική, εθνική και παγκόσμια σημασία. Γι' αυτό και σχετική αρθρογραφία δημοσιεύθηκε όχι μόνο στον Ελληνικό Τύπο αλλά και στον διεθνή (*New York Times*, 3.6.2019, *Times of Israel* 3.6.19, *Haaretz*, 4.6.19, *Forward* 5.7. 19, *Deutsche Welle* 6.6.19).

Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, με την από 3.6.2019 ανακοίνωσή του, τόνισε ότι «...η επιτυχία του Μωυσή Ελισάφ σηματοδοτεί σταθμό στην ιστορία της Εβραϊκής παρουσίας, τόσο στην πόλη των Ιωαννίνων, όσο και στην Ελλάδα, αφού για πρώτη φορά Έλληνας Εβραϊκού θρησκευόμετος εκλέγεται Δήμαρχος. Μια επιτυχία που προκαλεί θαυμασμό, αλλά και συγκίνηση. Οι πολίτες των Ιωαννίνων έδειξαν ότι καταδικάζουν το μίσος που γεννάει η μισαλλοδοξία και ο αντισημιτισμός και εκτιμούν την αξία ενός ανθρώπου ανεξαρτήτως της θρησκευτικής του πίστης.

Στην πόλη που κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος εξοντώθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά η Ισραηλιτική Κοινότητα, εκεί που σχεδόν 2.000 ομόθρησκοί μας βρήκαν φρικτό θάνατο στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, 75 χρόνια μετά, στην ίδια πόλη εκλέγεται Δήμαρχος ένας απόγονος διασωθέντων του Ολοκαυτώματος. Ο Μωυσής Ελισάφ! Οι πολίτες των Ιωαννίνων, επέλεξαν έναν

άξιο άνθρωπο για να οδηγήσει την πόλη στο δρόμο της ανάπτυξης και της προόδου. Έστειλαν όμως ταυτόχρονα ένα ηχηρό μήνυμα ενάντια στο φανατισμό, στη μισαλλοδοξία και τον αντισημιτισμό.

Είμαστε βέβαιοι ότι ο Μωυσής Ελισάφ μαζί με τους συνεργάτες του, με πνεύμα ενότητας και συνεννόησης με όλες τις δυνάμεις της πόλης, θα επιτελέσουν το έργο τους με επιτυχία, προς όφελος της πόλης των Ιωαννίνων και των δημοτών της».

Την υπέρβαση από τα στερεότυπα περιγράφει μ'έναν εύστοχο παραλληλισμό ο Παντελής Μπουκάλας, στο άρθρο του με τίτλο «Από την Σαμπεθαί στον Μωϋσή (Καθημερινή, 6.6.19): «Αρκεί ένα απόσπασμα από το περίφημο διήγημα 'Σαμπεθαί Καμπιλής, του Δημήτρη Χατζή για να συμπεράνουμε πόσο σπουδαία είναι η εκλογή του Μωυσή Ελισάφ: 'Οι μανάδες λέγανε κι αυτές στα παιδιά τους να μην αργούνε το βράδυ να γυρίσουν σπίτι, γιατί έξω απ'τα τζίνια, τα φαντάσμα-

τα που βγαίνουν άμα πέσει το σκοτάδι, είναι κι οι Οβραίοι που πιάνουνε τα μικρά τα παιδιά και τα βάνουνε στα βελόνια κι από το αίμα τους φτιάχνουνε τα ματσόθ –τ'άζυμα δηλαδή. Μέσα από λίγες λέξεις φαίνεται καθαρά πόσα βαλτοτόπια γεμάτα λερναίες προκαταλήψεις έπρεπε να διαβεί η νεοελληνική κοινωνία ώσπου να καταφέρει να κατανοήσει, να συμμαριστεί, να συμπεριλάβει, να αγκαλιάσει και κάπως να ανακουφίσει τις ενοχές της».

Ο ίδιος ο Μωϋσής Ελισάφ χαρακτηρίζει την εμπιστοσύνη των Ιωαννιτών στο πρόσωπό του «ένα ηχηρό μήνυμα ενάντια στην ξενοφοβία» και αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η εκλογή μου έχει τη δική της σημασία καθώς αποδεικνύει πως οι συμπολίτες μας, σε μια εποχή που στην Ευρώπη ακούγονται φωνές μίσους, μισαλλοδοξίας και αντισημιτισμού, έκλεισαν τα αφτιά τους και αποφάσισαν να ψηφίσουν με κριτήριο το έργο, την προσωπικότητα και τον προγραμματικό μας λόγο» (*Voria.gr*, 8.6.19, συνέντευξη στην *Αρετή Τασούλα*).

Ο άνθρωπος, ο δήμαρχος, ο γιατρός, ο διανοούμενος

«Άνθρωπο-σύμβολο» αποκάλεσε τον Μωϋσή Ελισάφ ο συνταγματολόγος Νίκος Αλιβιζάτος, στην

ομιλία του σε εκδήλωση της Πανεπιστημιακής Συνομοσπονδίας που είχε γίνει προεκλογικά στην Αθήνα.

Ο Μωσής Ελισάφ είναι καθηγητής Παθολογίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Διευθυντής της Β΄ Παθολογικής Κλινικής του Πανεπιστημιακού Νοσοκομείου της πόλης, με πλούσιο ενεργητικό σε διοργανώσεις επιστημονικών συνεδρίων, συμμετοχές σε κλινικές μελέτες και εκατοντάδες δημοσιεύσεις επιστημονικών άρθρων.

Για σχεδόν 4 δεκαετίες ο Μ. Ελισάφ υπηρετεί τον συνάνθρωπο κάθοντας εξωτερικά ιατρεία δύο φορές την εβδομάδα στο πανεπιστημιακό νοσοκομείο χωρίς χρήματα. Έτσι αντιλαμβάνεται το λειτουργήμα του γιατρού.

Εμπνεύστηκε από τον Ηπειρώτη γιατρό Νίκο Σκοπούλη που πλήρωσε μέχρι και τα φάρμακα των φτωχών ασθενών του. (Πρώτο Θέμα, 9.6.2019, συνέντευξη στη Νεφέλη Λυγερού).

Με τον ίδιο τρόπο αντιλαμβάνεται και την ιδιότητά του ως ενεργός πολίτης, ως ευαισθητοποιημένος δημότης και ως συνειδητοποιημένος Εβραίος. Καμία ιδιότητα δεν επισκιάζει την άλλη και όλες λειτουργούν συνεργατικά καθώς κινούνται γύρω από τον ίδιο άξονα: την αμείωτη διάθεση του Μωϋσή Ελισάφ για έργο και προσφορά. “Είμαι ο πρώτος Εβραίος δήμαρχος αλλά είμαι κι ένας Γιαννιώτης με πολυετή προσφορά” θέλω να πιστεύω στην τοπική κοινωνία και την επιστήμη μου”, λέει χαρακτηριστικά σε συνέντευξή του στον Πάνο Μπαϊλή (Ελευθερος Τύπος, 23.11.2019).

Η ενασχόλησή του με την Τοπι-

κή Αυτοδιοίκηση ξεκίνησε πριν από 20 περίπου χρόνια και έκτοτε έχει εκλεγεί επανειλημμένα δημοτικός σύμβουλος τόσο με την συμπολίτευση όσο και με την αντιπολίτευση. Έχει διατελέσει πρόεδρος του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Ιωαννιτών, του Δημοτικού Περιφερειακού Θεάτρου, και είναι ιδρυτικό μέλος και αντιπρόεδρος του Ομίλου Πολιτικού και Κοινωνικού Προβλη-

ματισμού Ιωαννίνων.

Ενεργή είναι και η δράση του Μ. Ελισάφ για την εβραϊκή κοινότητα της πόλης του, όπου επί 17 χρόνια εκλέγεται πρόεδρος της, αλλά και για τον Ελληνικό Εβραϊσμό καθώς είναι μέλος του ΚΙΣΕ από το 2010 μέχρι σήμερα ενώ έχει διατελέσει και γενικός γραμματέας του Δ.Σ. του ΚΙΣΕ.

Ο Μ. Ελισάφ, σε συνέντευξή του στον Βίκτωρα Ισ. Ελιέζερ για το περιοδικό «Αλεφ» της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών (τ. 73, Απρ.-Ιουν. 2019), μίλησε για την εβραϊκή του ταυτότητα και για το αποτύπωμα του Ολοκαυτώματος στην οικογένειά του και στη διαμόρφωση της σκέψης του:

«Γόνος της πρώτης γενιάς μετά το Ολοκαύτωμα. Ποιες ήταν οι εικόνες που μετέφεραν οι γονείς σου από την τραγική τους εμπειρία και πώς επηρέασαν την πορεία της δικής σου ζωής;

– Η πρώτη εικόνα ήταν η εικόνα μιας οικογένειας χωρίς συγγενείς. Η εικόνα μια οικογένειας χωρίς παππούδες και γιαγιάδες. Αν κάτι θυμάμαι να μου έλειψε από τα παιδικά μου χρόνια είναι αυτό που έλειψε σε όλους, οι παππούδες και οι γιαγιάδες. Η δεύτερη εικόνα είναι από μακρόσυρτες συζητήσεις της γιαννιώτικης οικογένειας για τους χαμένους συγγενείς και φίλους. Οι εικόνες αυτές σε κυνηγούν σ’ όλη σου τη ζωή. (Ο Μωσής σταματάει τη ροή του γαλήνιου λόγου του και μεσολαμβάνουν λίγα δευτερόλεπτα συγκίνησης πριν επανέλθει). Καθώς περνούσαν τα χρόνια όλα αυτά με οδήγησαν στο να μελετήσω, να διαβάσω, να καταλάβω καλύτερα τα πώς και τα γιατί της ιστορίας, ήρθε η ένταξη στην αριστερά, η οποία σου δίνει την αίσθηση ότι έχει απαντήσεις για όλα τα ζητήματα μέχρι να καταλάβεις πολύ γρήγορα ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά όσο τα θεωρούσαν. Μετά ήρθε και η ενασχόλησή μου με την Κοινότητα όταν ανέλαβα γύρω στο 2000».

Δεν έκρυψες ποτέ τη θρησκευτική σου ταυτότητα. Δεν φοβάσαι όμως την περίπτωση μιας δύσκολης απόφασης ή μιας δυσάρεστης για πολλούς απόφασης, ή ότι σε περίπτωση αποτυχίας πώς τότε θα επισημάνουν την εβραϊκή σου ταυτότητα; Ότι δηλαδή ο Εβραίος φταίει;

– Είναι ένα ενδεχόμενο που υπάρχει, ξέρω ότι καθένας που δεν ήθελε ή δεν επικροτούσε τις δικές μου αποφάσεις στο παρελθόν -και αυτό δεν αφορά μόνο το πανεπιστήμιο- η κατηγορία ήταν «τί περιμένετε, Εβραίος είναι». Αυτό το βίωσα σε όλη μου τη ζωή και επειδή ήμουν δημόσιο πρόσωπο το έχω αντιμετωπίσει ήδη».

Οι Εβραίοι της Ελλάδας

Ιστορία, αντισημιτισμός και συλλογική μνήμη

Του ΔΑΥΙΔ ΣΑΛΤΙΕΛ

Ιστορική αναδρομή

Ο α αρχίσω με ένα ερώτημα που ακούγεται συχνά στα μουσεία μας ιδιαίτερα από τα παιδιά: Από πότε ξεκινά η εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα; Η διαφορετικά: Πότε ήρθαν οι εβραίοι στην Ελλάδα;

Το ερώτημα αυτό δεν είναι τόσο αθώο, όσο φαίνεται. Μερικές φορές υπονοεί ότι οι εβραίοι δεν είναι γηγενείς, ότι ήρθαν στην Ελλάδα από αλλού, ότι είναι «ξένοι». Εκφράζει την ξεπερασμένη και αντιεπιστημονική αντίληψη για το φυλετικό σχηματισμό των εθνών, από την οποία πηγάζει ο αντισημιτισμός και ο ρατσισμός γενικότερα.

Το εβραϊκό θρήσκευμα είναι ένα παμπάλαιο φαινόμενο στον ελληνικό χώρο. Η συναγωγή της Δήλου, τα ερείπια της οποίας αναδείχθηκαν σε ανασκαφές, οικοδομήθηκε πριν από δύο χιλιάδες χρόνια, ενώ την ίδια περίπου εποχή οι Πράξεις των Αποστόλων αναφέρουν συναγωγές –και άρα οργανωμένες εβραϊκές κοινότητες- στη Θεσσαλονίκη, στη Βέροια, στην Αθήνα και την Κόρινθο. Αρχιτεκτονικά μέλη από μεταγενέστερη συναγωγή της Κορίνθου, της παλαιοχριστιανικής εποχής, σώζονται στο αρχαιολογικό μουσείο της πόλης αυτής.

Οι πηγές είναι γεμάτες από μικρές ιστορίες. Για παράδειγμα, πριν από δύο χιλιάδες χρόνια συναντήθηκαν στην Κόρινθο δύο εβραίοι νηματουργοί και ράφτες. Εργάζονταν με πρώτη ύλη κατσικίσιας τρίχας, με τις οποίες κατασκεύαζαν σκηνές. Ήταν ο Παύλος από την Ταρσό της Κιλικίας, που δίδασκε μια νέα θρησκεία στους εβραίους της πόλης, και ο Ακύλας από τον Πόντο, που είχε προηγουμένως μεταναστεύσει στη Ρώμη, από όπου διώχθηκε όμως, ως χριστιανός, και κατέφυγε στην Κόρινθο.

Μικρές ανθρώπινες ιστορίες για την παρουσία εβραίων περιέχουν πολλές επιγραφές από την ηπειρω-

τική και νησιωτική Ελλάδα, οι οποίες χρονολογούνται από τα τέλη του τέταρτου αιώνα προ Χριστού μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου. Σε μια σαρκοφάγο της Θεσσαλονίκης διαβάζουμε για κάποιον Ιακώβ, που ονομαζόταν και Ευτύχιος, ο οποίος κατασκεύασε την σαρκοφάγο όσο ακόμη ζούσε, για τον εαυτό του και τη σύζυγό του την Άννα, και όρισε ότι όποιος πείραζε την τελευταία του κατοικία θα έπρεπε να πληρώσει ένα μεγάλο ποσό στις συναγωγές της πόλης, απόδειξη ότι η εβραϊκή κοινότητα είχε πάνω από μία συναγωγή και άρα είχε μεγαλώσει.

Οι εβραϊκές κοινότητες μεταβάλλονταν ανάλογα με τις πολιτικές καταστάσεις, τις οικονομικές συνθήκες αλλά και τις φυσικές καταστροφές. Για τον λόγο αυτό, μοιάζουν να εμφανίζονται και εξαφανίζονται στο πέρασμα του χρόνου. Η ασυνέχεια αυτή οφείλεται στα μεγάλα κενά που έχουν οι γνώσεις μας.

Έτσι, για μερικούς βυζαντινούς αιώνες, λείπουν εντελώς πληροφορίες όχι μόνον για τις εβραϊκές κοινότητες αλλά και για ολόκληρες περιοχές του ελληνικού χώρου. Συνήθως, μόνον να υποθέσουμε μπορούμε σε ό,τι αφορά την πολιτισμική επίδραση που είχαν οι χριστιανοί πάνω στους εβραίους και οι εβραίοι πάνω στους χριστιανούς. Εκείνο όμως που ξεχνάμε είναι ότι πολλοί εβραίοι από τους παλιούς κατοίκους της Ελλάδας, αυτούς που έζησαν από τον 1ο αιώνα και έπειτα, ασπάστηκαν τον χριστιανισμό, όπως αυτοί που αναφέρουν οι Πράξεις των Αποστόλων, και οι χριστιανοί απόγονοί τους συμβίωσαν για αιώνες με τους ολοένα και πιο μακρινούς συγγενείς τους, που είχαν παραμείνει εβραίοι.

Μερικές φορές οι βυζαντινοί αυτοκράτορες επέβηλαν στους εβραίους να κατοικούν σε ξεχωριστές συνοικίες, επιχειρούσαν δηλαδή να αποτρέψουν τον πολιτιστικό συγχρωτισμό και τις αμοιβαίες επιδράσεις

με τους χριστιανούς. Αλλά αυτές οι απαγορεύσεις δεν αποτελούσαν κανόνα ούτε ήταν διαρκείς. Τον έβδομο αιώνα η Θεσσαλονίκη κινδύνευε από εξωτερικές επιδρομές. Σύμφωνα με την παράδοση, ο πολιούχος της άγιος Δημήτριος έκανε την εμφάνισή του πάνω στα τείχη. Κι όπως βεβαιώνει ο συντάκτης του αγιολογικού κειμένου, δεν τον είδαν μόνον οι χριστιανοί, αλλά και «εβραιόπουλα, αγνά ακόμη, στον τόπο κοντά στα αβαθή νερά». Με άλλα λόγια, χριστιανοί και εβραίοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους και μοιράζονταν τις τοπικές παραδόσεις. Αλλά το κυριότερο είναι ότι η παράδοση αποκτούσε κύρος ακριβώς επειδή είχε τη μαρτυρία νεαρών εβραίων.

Ο Ευστάθιος, που ήταν μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης τον δωδέκατο αιώνα, γράφει ότι πριν από τη δική του εποχή οι Θεσσαλονικείς εβραίοι κατοικούσαν συγκεντρωμένοι σε μια συνοικία, αλλά στη συνέχεια απέκτησαν το δικαίωμα του να επεκτείνουν τη συνοικία τους. Έτσι, οικοδόμησαν κτίρια σε κενά οικοπέδα, αλλά και κατοίκησαν σε οικήματα τα οποία προηγουμένως διέμεναν χριστιανοί. Ένα μετόχι της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους είχε τα παράθυρά του και την πίσω πόρτα του στην εβραϊκή συνοικία. Το 1300 γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, και μάλλον στην συνοικία αυτή, ένα εβραιόπουλο που επρόκειτο να γίνει ηγούμενος της Μεγίστης Λαύρας και πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη, ο Φιλόθεος Κόκκινος. Φαίνεται ότι η γει-

Commissaires des Pèlerins des Communautés pour la nomination de Belgique à l'Agence Juive et les Juifs Israélites Juives de Grèce.

νίαση έπαιξε κάποιο ρόλο.

Σε άλλο κείμενό του ο Ευστάθιος κάνει λόγο για το εβραϊκό φύλο, το οποίο συμμετείχε στη ζωή της πόλης και ήταν πολυπληθές. Αλλού μας πληροφορεί ότι όταν οι Νορμανδοί πήραν τη Θεσσαλονίκη και την κράτησαν για τρεις μήνες, όλος ο πληθυσμός της πείνασε, εκτός από τους εβραίους.

Τον λόγο τον εξηγεί ο σύγχρονός του, ο περίφημος ραβίνος Βενιαμίν που ξεκίνησε από την Τουντέλα, που βρίσκεται στην περιοχή της Ναβάρρα, στην Ισπανία, και πραγματοποίησε ένα μεγάλο οδοιπορικό στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Αυτός βρήκε στη Θεσσαλονίκη πεντακόσιες οικογένειες οι οποίες ασχολούνταν με τη μεταξουργία. Η μεταξουργία την εποχή εκείνη είχε τεράστια σημασία, διότι τα πολύτιμα μεταξωτά υφάσματα ήταν αναγκατάστατα δώρα, τα οποία επικύρωναν συμφωνίες ειρήνης και συμμαχίας ανάμεσα σε αυτοκράτορες. Η Θήβα, γράφει ο Βενιαμίν, είχε 2.000 εβραϊκές οικογένειες που ασχολούνταν με τη μεταξουργία. Πράγματι, ήταν μεγάλο μεταξουργικό κέντρο. Οι Νορμανδοί που είχαν κατακτήσει την Ιταλία απήγαγαν τους εβραίους μεταξουργούς της Θήβας και έτσι άρχισε η ανάπτυξη της μεταξουργίας στη χώρα αυτή. Φαίνεται ότι και η Θεσσαλονίκη ήταν μεταξουργικό κέντρο, χάρη στους εβραίους της.

Ο Βενιαμίν από την Τουντέλα περιηγήθηκε τον ελληνικό χώρο. Επισκέφτηκε την Κέρκυρα, την Άρτα, την Πάτρα, την Ναύπακτο, την Κόρινθο τη Θήβα και τη

Θεσσαλονίκη. Μάλιστα, μας πληροφορεί ότι ο ραβίνος της Άρτας ονομαζόταν Ηρακλής. Την ίδια εποχή έζησε τουλάχιστον για ένα χρόνο στην Πάτρα ο λόγιος Αβραάμ μπεν Σαμουήλ Αμπουλάφια, ο οποίος έγραψε εκεί ένα βιβλίο πνευματικού μυστικισμού. Σε κάπως μεταγενέστερη εποχή ανήκει και ένα μεσαιωνικό χειρόγραφο της Παλαιάς Διαθήκης, στην ελληνική γλώσσα, αλλά με εβραϊκούς χαρακτήρες, που βρέθηκε στην Καστοριά. Φαίνεται ότι οι εβραίοι της πόλης αυτής ήταν τότε ελληνόφωνοι, αλλά δεν γνώριζαν την ελληνική γραφή, ενώ για θρησκευτικούς λόγους γνώριζαν την εβραϊκή γραφή. Έτσι, έγραφαν τα ελληνικά με εβραϊκούς χαρακτήρες.

Αυτές οι πληροφορίες μας δείχνουν ότι οι ελληνόφωνοι εβραίοι –που αποκλήθηκαν εκ των υστέρων «Ρωμανιώτες»– ήταν δεμένοι με τον ελληνικό χώρο πολύ πριν καταφθάσουν κυνηγημένοι από την Ιερά Εξέταση οι ομόθρησκοί τους από την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Ιταλία, την Προβηγκία και άλλες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης, από τα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα και μετά.

Εκ των υστέρων, οι απόγονοι των προσφύγων αυτών αποκλήθηκαν Σεφαραδίτες, από τη λέξη Σεφάραντ, που στα εβραϊκά σημαίνει την Ισπανία, και αυτό διότι τα πολιτιστικά και γλωσσικά στοιχεία των Σεφαραδιτών επικράτησαν σταδιακά πάνω στους υπόλοιπους πρόσφυγες που κατέφθασαν από την Ευρώπη.

Ωστόσο, τον δέκατο έκτο αιώνα, όταν οι εβραίοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, η οποία ήταν τότε τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διέφεραν μεταξύ τους, ως προς την καταγωγή, τη γλώσσα και τα έθιμα. Στη Θεσσαλονίκη οι οθωμανικές φορολογικές απογραφές καταγράφουν 28 κοινότητες, από τις οποίες δύο ρωμανιώτικες, μια γερμανόφωνη, η λε-

γόμενη Ασκεναζίμ στα εβραϊκά ή Αλαμάν στη γλώσσα της οθωμανικής γραφειοκρατίας. Υπήρχαν επίσης κοινότητες από τη Σικελία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Προβηγκία και βέβαια από την Ισπανία.

Όπως γράφει ένας ραβίνος της εποχής εκείνης:

«Στη Θεσσαλονίκη καθένας μιλά στη γλώσσα του λαού του. Όταν οι πρόσφυγες έφτασαν μετά την εκδίωξή τους, σχημάτισαν κοινότητες ανάλογα με τις γλώσσες τους, Κανένας δεν αποχωρεί από την κοινότητά του ούτε εισέρχεται σε άλλη κοινότητα. Κάθε κοινότητα υποστηρίζει τους φτωχούς της και είναι ξεχωριστά εγγεγραμμένη στα βασιλικά μητρώα. Κάθε κοινότητα είναι σαν μια πόλη από μόνη της.»

Οι κοινότητες αυτές εκτελούσαν και φορολογικά καθήκοντα. Όπως συνέβαινε στο οθωμανικό κράτος, οι φόροι μιας πόλης μοιράζονταν στις βασικές θρησκευ-

τικές ομάδες, εν προκειμένω εβραίους, χριστιανούς και μουσουλμάνους, και η κάθε ομάδα τους κατένειμε εσωτερικά, στις κοινότητες που την αποτελούσαν. Στη συνέχεια, κάθε κοινότητα κατένειμε τους φόρους στα μέλη της. Η διαδικασία αυτή δημιουργούσε παράπονα και οδήγησε στη διάσπαση ορισμένων κοινοτήτων και στη δημιουργία νέων, μέχρι να προκύψει ο αριθμός 28 που αναφέραμε, οπότε και συμφωνήθηκε ότι δεν θα δημιουργηθούν νέες κοινότητες. Για παράδειγμα από τη σικελική προέκυψε η νέα σικελική κοινότητα, από την ιταλική η νέα ιταλική και ούτω καθεξής.

Συνέβαινε, επίσης η δυσaréσκεια να ωθεί σε μαζική αποχώρηση και ένταξη σε άλλη κοινότητα. Όπως μας λέει πηγή της εποχής, «μερικά μέλη της ιερής κοινότητας Σαλόμ αποχώρησαν και προσχώρησαν στη συναγωγή της Προβηγκίας, ενός τόπου που ούτε οι ίδιοι ούτε οι πατέρες τους γνώρισαν ή φαντάστηκαν».

Γύρω στα 1530 οι 28 κοινότητες συμφώνησαν σε ένα ανώτατο όριο: Εφεξής, καμία δεν θα ξεπερνούσε το ένα δωδέκατο του εβραϊκού πληθυσμού.

Ο πυρήνας κάθε κοινότητας ήταν η συναγωγή της και τη διοίκησή της αποτελούσαν συνήθως εύποροι έμποροι. Αλλά οι πνευματικοί ηγέτες ήταν οι ραβίνοι.

Προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις πρακτικές ανάγκες της ζωής, οι ραβίνοι γνωμάτευαν πάνω σε επίκαιρα θέματα της εποχής τους. Οι γνωματεύσεις, οι περίφημες «ρεσπόνσα» είναι εκπληκτικές πηγές γνώσης για την ιστορία του ελληνικού χώρου. Ο γνωστότερος και σημαντικότερος συγγραφέας «ρεσπόνσα» είναι ο Σαμουήλ γιος του Μωσή από τη Μεντίνα της Ανδαλουσίας, ο οποίος έζησε στη Θεσσαλονίκη τον 16ο αιώνα και έγραψε περίπου χίλιες γνωματεύσεις.

Μια από τις γνωματεύσεις του Σαμουήλ αφορούσε το ερώτημα τι πρέπει να γίνει αν οι συνθήκες υπό τις οποίες συνάφθηκε μια συμφωνία αλλάξουν τόσο πολύ, ώστε η εκτέλεση της συμφωνίας να καταστεί αδύνατη. Μια τέτοια περίπτωση –που δείχνει την ανέχεια που επικρατούσε στον πληθυσμό τον 16ο αιώνα– αφορούσε κάποια φτωχή γυναίκα, που τα ποντίκια είχαν κατακλύσει το σπίτι της και απειλούσαν τη ζωή του μωρού της. Η γυναίκα αυτή παρακάλεσε τη γειτόνισσά της να της δανείσει τη μοναδική ποντικοπαγίδα της. Η γειτόνισσα τη λυπήθηκε και της δάνεισε την ποντικοπαγίδα για ένα βράδυ. Όμως, αντί για το ποντίκι, πιάστηκε στη φάκα η ουρά μιας γάτας, η οποία χάθηκε ουρλιάζοντας μέσα στο σκοτάδι, σέρνοντας μαζί της την ποντικοπαγίδα. Την άλλη μέρα οι δύο γειτόνισσες θρηνούσαν, η μία τη χαμένη παγίδα και η άλλη διότι δεν ήταν σε θέση να αποζημιώσει την απώλεια. Η «ρεσπόνσα» κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ζημία έπρεπε να μοιραστεί διότι η γυναίκα που είχε δανειστεί την ποντικοπαγίδα δεν ήταν δυνατόν να προβλέψει αυτό το έκτακτο γεγονός.

Ο Σαμουήλ ντε Μεντίνα ήταν γνωστός και εκτός Θεσσαλονίκης. Στα μέσα του 16ου αιώνα, η ρωμανιώτικη κοινότητα της Πάτρας δεχόταν πιέσεις από τις δύο πολυπληθέστερες νεότερες κοινότητες των εβραίων, την ισπανική και τη σικελική. Ο κοινός ραβίνος των τριών κοινοτήτων ευνοούσε τους νεοφερμένους που ήταν και περισσότεροι. Διεκδικώντας την αυτονομία της, η ελληνόφωνη κοινότητα της Πάτρας έπεισε και

τις άλλες να στείλουν αντιπροσώπους στη Θεσσαλονίκη και να ρωτήσουν τον Σαμουήλ τι έπρεπε να γίνει. Ο Σαμουήλ γνωμάτευσε ότι «αν και η ενότητα είναι καλή, κάθε κοινότητα πρέπει να θεωρείται πόλη από μόνη της», δηλαδή να είναι αυτόνομη.

Αλλά βέβαια οι εβραϊκές κοινότητες δεν ζούσαν μόνες τους. Στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους υφίσταντο την ιδεολογική επιρροή και καταπίεση του Ισλάμ. Είναι γνωστή η μαζική προσχώρηση τριακοσίων εβραϊκών οικογενειών στη μουσουλμανική θρησκεία τον 17ο αιώνα, υπό τον Σαμπετάι Σεβή, ο οποίος αρχικά εμφάνισε τον εαυτό του ως Μεσσία και στη συνέχεια έγινε μουσουλμάνος. Έτσι, προέκυψε ο σχηματισμός των ντονμέδων, δηλαδή μιας ομάδας που έφερε μουσουλμανικά εξωτερικά χαρακτηριστικά στη λατρεία, αλλά διατηρούσε σε μυστικιστικό επίπεδο στοιχεία της εβραϊκής θρησκείας. Οι ντονμέδες, που κυριαρχούσαν στην οικονομική ζωή, μάθαιναν την καταγωγή τους μόλις γίνονταν 18 ετών και ορκίζονταν να την κρατούν μυστική. Ήταν διαιρεμένοι σε τέσσερις ομάδες, ανάλογα με το ποιον αναγνώριζαν ως διάδοχο του Σαμπετάι Σεβή, οι οποίες δεν είχαν επιγαμίες μεταξύ τους.

Πέρα όμως από τη γνωστή αυτή περίπτωση, οι εξισλαμισμοί –που πολλές φορές ενείχαν και οικονομική σκοπιμότητα, αφού η φορολογία των μουσουλμάνων ήταν πολύ χαμηλότερη– αποτελούσαν συχνά καταφύγιο για φτωχούς και καταχρεωμένους χριστιανούς και εβραίους. Είναι ενδεικτικό ότι ένας στους τρεις μουσουλμάνους που κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη το 1568 είχε γεννηθεί εβραίος ή χριστιανός, χωρίς να υπολογίζουμε τι είχαν γεννηθεί οι πατεράδες τους.

Παρόλα αυτά, οι εβραίοι εξακολούθησαν να αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης επί αιώνες. Και το χαρακτηριστικό αυτό κάνει τη Θεσσαλονίκη μοναδική στη νεότερη ιστορία.

Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου υπό την προστασία των ευρωπαϊκών δυνάμεων δημιούργησε με τα χρόνια ισχυρές επιχειρηματικές οικογένειες. Τον δέκατο όγδοο αιώνα, επιχειρηματίες από την Ιταλία εγκαταστάθηκαν και αυτοί στη Θεσσαλονίκη για να συμμετέχουν στο εμπόριο της Ανατολής με τη Δύση. Χάρη

στην αφθονία κεφαλαίων και γνωριμιών κατέκτησαν γρήγορα τα σκήπτρα του εμπορίου. Οι ντόπιοι τους ονόμασαν «Φράνκος» και τη συνοικία τους «φραγκομαχαλά». Οι «Φράνκος», δηλαδή οι οικογένειες Αλλατίνη, Μορπούργο, Φερνάντεζ, συνδεδεμένες με επαμίες μεταξύ τους, έκαναν τη Θεσσαλονίκη ένα σημαντικό κέντρο των διεθνών επιχειρήσεών τους, που εκτεινόταν από την Αφρική μέχρι το Λονδίνο και από τη Γαλλία μέχρι τη Ρωσία. Στις αρχές του εικοστού αιώνα το βιομηχανικό συγκρότημα των Αλλατίνι είχε πάγια κεφάλαια όσα όλες οι άλλες βιομηχανίες της πόλης μαζί.

Δεν ήταν βέβαια όλοι οι εβραίοι πλούσιοι. Κάθε άλλο. Δίπλα στους Φράνκος και τους εκατοντάδες μεσαίους και μικρούς εμπόρους, ζούσαν επί αιώνες οι χιλιάδες μεταφορείς του λιμανιού, οι εργάτες των εργαστηρίων, οι φτωχοί υφαντές, με συνθήκες ανέχειας που εντυπωσίαζαν τους περιηγητές. Όμως όλος αυτός ο κόσμος, λειτουργώντας με τους ρυθμούς και τους κανόνες που επιβάλλει η εβραϊκή θρησκεία, σταματούσε κάθε εργασία το απόγευμα της Παρασκευής και αντιμετώπιζε τις δυσκολίες με θυμοσοφία, που αποτυπώθηκε στις παροιμίες και τα τραγούδια του, τα περίφημα «καντίγκας» και τα «ρομανσέρος». Το Σάββατο η Θεσσαλονίκη ήταν απολύτως ήρεμη, το λιμάνι, οι αποθήκες και τα περισσότερα καταστήματα κλειστά.

Ολοκαύτωμα

εβραϊκού θρησκευματος, ποσοστό 87% του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας.

Στη γερμανοκρατούμενη Βόρεια Ελλάδα ο εκτοπισμός των εβραίων στο Αουσβιτς ξεκίνησε τον Μάρτιο του 1943 και οι απώλειες ήταν τεράστιες. Αντίθετα, στην ιταλοκρατούμενη ως τον Σεπτέμβριο του 1943 νότια Ελλάδα, ο εκτοπισμός των εβραίων πραγματοποιήθηκε το 1944. Έχοντας την εμπειρία της Βόρειας

Ελλάδας, και χάρη στην αλληλεγγύη του χριστιανικού πληθυσμού και της αστυνομίας, αλλά και την εν τω μεταξύ ενδυνάμωση της αντίστασης, ένα μεγάλο μέρος των εβραίων απέφυγαν τον εκτοπισμό. Υπήρχαν βέβαια πολλοί παράγοντες που διαδραμάτισαν ρόλο, όπως η σύνθεση του χριστιανικού πληθυσμού, η πυκνότητα του εβραϊκού, ο βαθμός γλωσσικής ομοιογένειας και άλλοι, τους οποίους μελετούν οι ειδικοί.

Η διεκδίκηση και η διαφύλαξη της μνήμης

Σήμερα όχι μόνον θυμόμαστε, αλλά προσπαθούμε να διατηρήσουμε τη δημόσια μνήμη για τους εβραίους της Ελλάδας. Η δημόσια μνήμη δεν είναι απλώς ένα άθροισμα ιδιωτικών αναμνήσεων, ούτε κατάλογος γεγονότων που επαναλαμβάνουμε σε κάθε επέτειο. Η μνήμη είναι κάτι που διεκδικούμε, ένας ιστορικός χώρος που πρέπει να οριοθετήσουμε και να διατηρήσουμε. Να καταπολεμήσουμε τη φυσική λήθη αλλά και την τάση του αναθεωρητισμού που προσπαθεί να επικρατήσει και να αμφισβητήσει την εβραϊκή παρουσία και την εβραϊκή γενοκτονία.

Ο αναθεωρητισμός ξεκινά από τη διαστρέβλωση των ιδιοτήτων του ελληνικού εβραϊκού πληθυσμού. Του αποδίδει χαρακτηριστικά ηττοπάθειας, με τον ισχυρισμό ότι οι εβραίοι οδηγήθηκαν ως πρόβατα στη σφαγή. Του αποδίδει επίσης χαρακτηριστικά τρίτου, σαν να ήταν οι εβραίοι ένα σώμα ξένο προς το ελληνικό έθνος. Αυτά τα χαρακτηριστικά αναπαράγουν από άγνοια ακόμη και άνθρωποι καλής πίστης. Ακούμε συχνά την έκφραση «Έλληνες και εβραίοι», ακόμη και σε τελετές που τιμούν τα θαύματα του Ολοκαυτώματος και προσπαθούμε πάντοτε να τονίσουμε ότι οι εβραίοι είναι Έλληνες, σαν όλους τους άλλους, με μόνη διαφορά τη θρησκεία.

Γι' αυτό φέραμε στο προσκήνιο το γεγονός ότι ένας από τους πρώτους ανώτερους αξιωματικούς που έπεσαν στο αλβανικό μέτωπο, ο συνταγματάρχης Μαρδοχαίος Φριζής, ήταν εβραίος στο θρήσκευμα. Μεταφέραμε τα οστά του και τα ενταφιάσαμε στη Θεσσαλονίκη, ως ένδειξη τιμής στους εκατοντάδες εβραίους που έπεσαν στην Αλβανία και τους χιλιάδες που πολέμησαν.

Ο Φριζής, που πολέμησε τόσο στους βαλκανικούς πολέμους όσο και στη μικρασιατική εκστρατεία, όπου

συνελήφθη αιχμάλωτος και αρνήθηκε τη μεσολάβηση ομοθρήσκων του για να απελευθερωθεί, αν δεν απελευθερώνονταν όλοι οι συμπολεμιστές του, είναι ένα σύμβολο. Αν πάμε πιο πίσω στο παρελθόν, θα συναντήσουμε και τον γιατρό Δαβίδ Σιακή, αναγνωρισμένο μακεδονομάχο, όπως και τον Ιακώβ Σίδες, που χρημάτισε διευθυντής της αστυνομίας Τρικάλων και ήταν επίσης μέλος του μακεδονικού κομιτάτου. Θα συναντήσουμε τον πρόκριτο των Ιωαννίνων, τον Δαβιτσόν εφέντη, χάρη στον οποίον απελευθερώθηκαν αντάρτες στην επανάσταση του 1878, αλλά και τον Ραφαήλ Μωυσή, πρόκριτο Βόλου, που λόγω της φιλελληνικής στάσης του υπέστη ακρωτηριασμό. Θα συναντήσουμε 200 εβραίους στρατιώτες στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και 400 στους βαλκανικούς πολέμους, στους οποίους πρέπει να προστεθούν και άλλοι 70 που κατέφθασαν από την Αίγυπτο για να καταταγούν ως εθελοντές.

Στον ελληνοϊταλικό πόλεμο πολέμησαν περίπου 13.000 εβραίοι, από τους οποίους 340 ήταν βαθμοφόροι. Πεντακόσιοι ήταν οι νεκροί και αγνοούμενοι, 1.400 οι ανάπηροι. Δεν μιλάμε λοιπόν ούτε για «ξένους», ούτε για «πρόβατα που οδεύουν στη σφαγή».

Οι πρόσφατες έρευνες που περιλήφθηκαν στην έκθεση «Ο Συναγωνιστής», την οποία παρήγαγε το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας, τεκμηρίωσαν την ευρεία συμμετοχή των εβραίων στην εθνική αντίσταση. Άλλη έρευνα που περιλήφθηκε στην έκθεση «Οι Καλοί Ποιμένες. Αρχιερείς και Αρχираβίνοι μπροστά στο Ολοκαύτωμα» έδειξε ότι όπου υπήρξε συνεργασία της ορθόδοξης Εκκλησίας με τις

εβραϊκές κοινότητες και την Αντίσταση, ο εβραϊκός πληθυσμός σώθηκε σε μεγάλο βαθμό. Γνωστό παράδειγμα είναι η Αθήνα, όπου με τη γενναία στάση του ραβίνου Μπαρτζιλάι και τη συνεργασία αντίστασης, αστυνομίας και αρχιεπισκόπου, σώθηκε μεγάλο μέρος του πληθυσμού, με τρόπο που εμπύχωσε την αντίσταση του ελληνικού λαού. Και φυσικά η Ζάκυνθος, όπου αποτράπηκε η εκτόπιση χάρη στον μητροπολίτη, τον δήμαρχο και τη συνεργασία του ηγέτη της εβραϊκής κοινότητας. Το ίδιο ισχύει και για τη Χαλκίδα.

Τα τελευταία χρόνια έχουμε καταφέρει να αναπτύξουμε τις ιστορικές σπουδές για τους εβραίους της Ελλάδας, χάρη στην αναβίωση της Έδρας Εβραϊκών Σπουδών στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, αναβίωση που πετύχαμε με μεγάλες προσπάθειες. Οι ιστορικές σπουδές αφορούν την εκπαίδευση των φοιτητών αλλά και των εκπαιδευτικών πάνω στον πολιτισμό και την ιστορία των εβραίων της Ελλάδας και το Ολοκαύτωμα. Εκατοντάδες φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης έχουν πάρει ως μάθημα την ιστορία των εβραίων της Θεσσαλονίκης, ενώ στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων διδάσκεται επίσης ως μάθημα η ιστορία των εβραίων της Ελλάδας.

Εκτός από την Έδρα Εβραϊκών Σπουδών, φορέας ιστορικής έρευνας είναι το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, που ανήκει στην Ισραηλιτική Κοινότητα της πόλης και το οποίο πραγματοποίησε πρόσφατα τη δεύτερη επέκτασή του, με μεγάλη ανανέωση του περιεχομένου του. Το μουσείο αυτό είναι το δεύτερο εβραϊκό μουσείο στην Ελλάδα. Ιδρύθηκε το 2001 και έκτοτε παρουσίασε πολλές άγνωστες πτυχές της εβραϊκής Θεσσαλονίκης στις εκθέσεις και εκδόσεις ιστορικών τεκμηρίων που παρήγαγε. Επίσης, συγκέντρωσε αντικείμενα οικογενειών της πόλης που διασώθηκαν από το Ολοκαύτωμα. Διοργάνωσε συνέδρια και πολλά σεμινάρια για εκπαιδευτικούς, με κύριο αντικείμενο την τοπική ιστορία. Χάρη στη στήριξη της Ισραηλιτικής Κοινότητας και χορηγών από όλο τον κόσμο είναι πλέον το μεγαλύτερο ιδιωτικό μουσείο της πόλης.

Πολύ πριν από το Εβραϊκό Μουσείο της Θεσσαλονίκης είχε ιδρυθεί στην Αθήνα το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, το οποίο συγκέντρωσε μουσειακά αντικείμενα από όλες τις εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας, κατέγραψε μετά από πολυετή προσπάθεια όλες τις εβραϊκές επιγραφές στον ελληνικό χώρο και διακρίθηκε στη διοργάνωση σεμιναρίων για τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος.

Η ιδιαίτερη γλώσσα των Σεφαραδιτών εβραίων, η ισπανοεβραϊκή, καθώς και η πλούσια μουσική τους παράδοση, βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της Κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Τέσσερα διεθνή συνέδρια, των οποίων εκδόθηκαν τα πρακτικά, αφιερώθηκαν στην ισπανοεβραϊκή, για την οποία ενδιαφέρονται χιλιάδες άνθρωποι σε όλον τον κόσμο. Καταβάλλουμε μεγάλες προσπάθειες για να διδαχτεί η ισπανοεβραϊκή, η «λαντίνο» όπως τη λέμε, δεδομένου ότι σε αυτήν είναι συνταγμένη η πλούσια γραπτή παράδοση των Σεφαραδιτών της Ελλάδας και το ογκώδες αρχείο της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.

Η μουσική παράδοση των εβραίων της Ελλάδας έχει εξ ίσου μεγάλη σημασία με τη γλώσσα και υπογραμμίζουμε το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια όλο ένα και περισσότεροι χριστιανοί μουσικοί ασχολούνται δημιουργικά μαζί της. Πρέπει εδώ να αναφέρω και τη χορωδία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης που δημιουργήθηκε το 1995, με σκοπό τη διατήρηση της μουσικής παράδοσης που έφεραν μαζί τους οι

εξόριστοι από την Ισπανία πριν από 500 χρόνια. Η χορωδία έχει δώσει πολλές συναυλίες στο εξωτερικό και στην Ελλάδα και έχει τιμηθεί με διακρίσεις. Εκτός βέβαια από τη Σεφαραδίτικη μουσική παράδοση, υπάρχει και η μουσική παράδοση των ελληνόφωνων εβραίων, που οι πρόγονοί τους –όπως προανέφερα- κατοικούσαν στην Ελλάδα από τα πολύ παλαιά χρόνια και η οποία αναδεικνύεται με τη σύγχρονη έρευνα.

Η διατήρηση της μνήμης, της παράδοσης και του πολιτισμού των εβραίων της Ελλάδας απαιτεί προσπάθεια, διότι το Ολοκαύτωμα, ως οργανωμένη διαδικασία, είχε σκοπό να εξαλείψει όχι μόνον τους ανθρώπους, αλλά και τις μνήμες, τα μνημεία και τον πολιτισμό τους.

Πρέπει να σημειώσω, σχετικά με τη διατήρηση του Ολοκαυτώματος στη δημόσια μνήμη, ότι χάρη στις προσπάθειές μας, το 2004 καθιερώθηκε -με ομόφωνη απόφαση της Βουλής- η «Ημέρα Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος», η οποία τιμάται κάθε χρόνο στις 27 Ιανουαρίου. Πρόκειται για κρατική εκδήλωση, σκοπός της οποίας -σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του σχετικού νομοσχεδίου- είναι η διαρκής υπόμνηση για το τι μπορεί να συμβεί αν η μισαλλοδοξία, το μίσος και η αδιαφορία γίνουν τα κύρια χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας.

Στις προσπάθειες της Ελληνικής Πολιτείας επαφίεται και το πάγιο αίτημά μας για τον επαναπατρισμό των προπολεμικών αρχείων και κειμηλίων της Κοινότητας, τα οποία λεηλατήθηκαν επί Κατοχής και ένα μεγάλο τμήμα τους εξακολουθεί να παραμένει στην κατοχή ξένων χωρών. Πρέπει να σημειωθεί και η πρόσφατη απόφαση του πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη για την υιοθέτηση από την Ελλάδα των ορισμών εργασίας για τον αντισημιτισμό και την άρνηση του Ολοκαυτώματος, που έχει καθιερώσει η Διεθνής Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος, στην οποία μετέχει και η χώρα μας.

Σχέσεις με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας

Κανείς Εβραίος δεν μπορεί να ξεχάσει το Ολοκαύτωμα και τις διαχρονικές συνέπειές του. Σήμερα, 75 χρόνια μετά το Ολοκαύτωμα, οι σχέ-

σεις των Ελλήνων εβραίων με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας στηρίζονται στην αναγνώριση των συνεπειών της εβραϊκής γενοκτονίας

και στην αμοιβαία προσπάθεια για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης. Το σύγχρονο γερμανικό κράτος καταβάλλει εδώ και χρόνια συστηματικές προσπάθειες σε αυτήν την κατεύθυνση, με έμφαση:

- Στη δημιουργία του Μουσείου Ολοκαυτώματος Ελλάδος (για την οποία θα αναφερθώ στη συνέχεια).
- Στην καταπολέμηση του εντεινόμενου κύματος αντισημιτισμού, ρατσισμού και μισαλλοδοξίας.
- Στην αποκατάσταση της Συναγωγής Μοναστηριωτών στη Θεσσαλονίκη αλλά και συναγωγών σε άλλες πόλεις.
- Στο διαρκές εκπαιδευτικό σεμινάριο Ισραηλιτοπαίδων Ελλάδος (κατασκήνωση), που κάθε χρόνο καλύπτει τις ανάγκες της νεολαίας όλων των Εβραϊκών Κοινοτήτων της χώρας.
- Στη στήριξη προγραμμάτων του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας.
- Στην αναγνώριση της αδικίας που επί δεκαετίες εξαιρούσε τους Έλληνες επιζώντες του Ολοκαυτώματος από την παροχή οικονομικής υποστήριξης, μέχρι και το 2002. Τότε, μετά από πολλές συζητήσεις με τον Υπουργό Εξωτερικών της Γερμανίας κ. Joschka Fischer, άλλαξε το υφιστάμενο καθεστώς και έτσι οι Έλληνες επιζώντες του Ολοκαυτώματος συμπεριλήφθηκαν -έστω και καθυστερημένα- στα προγράμματα του οργανισμού Conference on Jewish Material Claims Against Germany. Όμως κάτι ανάλογο προσπαθούμε να ισχύσει και για την πρώτη μεταπολεμική γενιά, γι' αυτούς που βίωσαν την απώλεια και παράλληλα ανέλαβαν το έργο της συγκρότησης της ταυτότητας του σύγχρονου Εβραϊσμού, μετά τον όλεθρο.

Αντισημιτισμός

Τα τελευταία χρόνια βρισκόμαστε μπροστά σε μια διευρυμένη -σε έκταση και ένταση- αύξηση του αντισημιτισμού. Δυστυχώς, παραδοσιακά αντισημιτικά στερεότυπα και θεωρίες συνωμοσίας επανέρχονται στο προσκήνιο. Ενέργειες όπως η βεβήλωση κοιμητηρίων, οι επιθέσεις σε συναγωγές, εβραϊκά πολιτιστικά κέντρα, μνημεία του Ολοκαυτώματος επηρεάζουν τη ζωή των Εβραίων και θέτουν υπό αμφισβήτηση τις αξίες των ελεύθερων, δημοκρατικών και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνιών. Οι δολοφονικές αντισημιτικές επιθέσεις σε Τουλούζη, Βρυξέλλες, Παρίσι, Κοπεγχάγη, ΗΠΑ, Γερμανία και αλλού, προκάλεσαν διάχυτο αίσθημα ανασφάλειας και ανέδειξαν την άμεση ανάγκη ενίσχυσης των προσπαθειών καταπολέμησης του αντισημιτισμού.

Οι αντισημιτικές ενέργειες που καταστρέφουν ή βεβηλώνουν τους τόπους αναφοράς στην εβραϊκή ζωή και το Ολοκαύτωμα – όπως συμβαίνει στην Ελλάδα – προκαλούν ιδιαίτερη ανησυχία καθώς υποδηλώνουν την αναβίωση του αντισημιτισμού σε χώρες όπου αναρίθμητοι Εβραίοι κάποτε έχασαν τη ζωή τους.

Στη χώρα μας το Τμήμα Θρησκευτικών Ελευθεριών και Διαθρησκευτικών Σχέσεων της Γενικής Γραμματείας Θρησκευμάτων δημοσιεύει από το 2014 την «Εκθεση για τα περιστατικά εις βάρος χώρων θρησκευτικής σημασίας». Η έκθεση για το 2016 κατέγραψε 5 αντισημιτικά περιστατικά, ενώ η αντίστοιχη του 2017 11 περιστατικά. Το 2018 τα περιστατικά έγιναν 14. Το 2019 γίναμε μάρτυρες της σχεδόν ολοκληρωτικής καταστροφής του μνημείου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, δύο ημέρες πριν την Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος (25/1/2019), μια αήθης πράξη πρωτοφανούς βιαιότητας σε έναν ιερό χώρο (προπολεμικά εβραϊκό νεκροταφείο-χώρος παιδείας σήμερα).

Δυστυχώς οι πηγές που τροφοδοτούν αυτή την κατάσταση, περνούν συχνά απαρατήρητες, διότι εκπορεύονται από το διαδίκτυο, που δίνει τόσο στην προβολή όσο και στην διάδοση του μισαλλόδοξου λόγου μια ανώνυμη, εύκολη και ανέξοδη διέξοδο. Σταδιακά οι αντισημιτικές θέσεις συνιστούν τμήμα του δημόσιου λόγου και αναπαράγονται, συνήθως χωρίς να εκδηλώνεται δημόσια αντίδραση.

Μουσείο Ολοκαυτώματος Ελλάδος

Γ' αυτούς του λόγους χρειαζόμαστε το Μουσείο Ολοκαυτώματος Ελλάδος, που είναι η πιο πρόσφατη και η πιο μεγαλόπνη πρωτοβουλία από όσα προσπαθούμε να υλοποιήσουμε για την ενίσχυση της Μνήμης.

Η δημιουργία του Μουσείου Ολοκαυτώματος της Ελλάδος δεν είναι στοίχημα της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης. Είναι στοίχημα της Θεσσαλονίκης και της Πατρίδας μας. Γι' αυτό και έχουμε τη βεβαιότητα ότι το στοίχημα έχει κερδηθεί.

Η ιδέα γεννήθηκε το 2013 και είχαμε την τύχη να συναντήσουμε ως εκπρόσωπο του Γερμανικού Κράτους τον Υφυπουργό Εξωτερικών κ. M. Roth ο οποίος, - παρά το γεγονός ότι στην πρώτη μας επικοινωνία δεν διαθέταμε ούτε σχέδια ούτε οικόπεδο - είπε πως «ναι, αυτό είναι κάτι που μπορεί να προχωρήσει και θα είμαστε δίπλα σας για το υλοποιήσουμε».

Πράγματι, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας έχει αποφασίσει να χρηματοδοτήσει την ανέγερση του Μουσείου Ολοκαυτώματος της Ελλάδος με δέκα εκατομμύρια ευρώ. Άλλα δέκα εκατομμύρια ευρώ θα δοθούν από το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, ενώ η ελληνική κυβέρνηση θα συνεισφέρει με οκτώ εκατομμύρια ευρώ. Φυσικά θα απαιτηθούν περισσότερα χρήματα για την ολοκλήρωση και λειτουργία, αλλά ευελπιστούμε ότι θα έχουμε την συμπαράσταση και άλλων οργανισμών και προσωπικοτήτων.

Πρέπει να τονιστεί ότι αν στα πρώτα στάδια δεν εκδηλωνόταν η θερμή υποστήριξη του τότε Δημάρχου κ. Γ. Μπουτάρη, αλλά και η απόφαση του ελληνικού σιδηροδρόμου να διαθέσει τη γη που θα χρησιμοποιηθεί, δεν θα είχαμε φτάσει μέχρι το σημείο να σχεδιάζουμε ένα μουσείο διεθνών προδιαγραφών, που να περιβάλλεται από ένα Μητροπολιτικό Πάρκο.

Αν και έχουμε ακόμα δρόμο μπροστά μας, το Μουσείο Ολοκαυτώματος δεν είναι πλέον μια ιδέα, αλλά ένα project που προχωρά.

Έχει ολοκληρωθεί η μελέτη βιωσιμότητας του οργανισμού καθώς και οι διαδικασίες για τη διαμόρφωση του Διοικητικού Συμβουλίου και της Γενικής Συνελεύσεως, η οποία θα απαρτίζεται από προσωπότητες και εκπροσώπους φορέων διεθνούς εμβέλειας που

Υπάρχει μεγάλη απόσταση ανάμεσα στο να σκέπτεται κανείς αντισημιτικά και στο να κάνει τον κόπο να γράφει φράσεις εναντίον των εβραίων, ή έστω να τις αντιγράφει και να τις αναμεταδίδει. Αυτή η απόσταση έχει ήδη διανυθεί από εκατοντάδες Έλληνες στον διαδικτυακό χώρο και αναρωτιέται κανείς αν θα υπάρξουν επόμενα βήματα.

Δεν εννοώ ότι η ελληνική κοινωνία έγινε πιο αντισημιτική όσο ήταν στο παρελθόν. Εκείνο που συνέβη είναι ότι απέκτησε καθρέφτη μέσα από το διαδίκτυο. Κοινωνικά και ιδεολο-

γικά χαρακτηριστικά της, που απλώς τα υποπτευόμασταν, τώρα είναι διακριτά στο διαδικτυακό κάτοπτρο. Ο διάχυτος «ήπιος» (όπως έχει χαρακτηριστεί) ελληνικός αντισημιτισμός δεν είναι πλέον ένα αόριστο ρεύμα, αλλά ανάγνωσμα, άλλοτε αφελές και άλλοτε εξωφρενικό.

Πρόσφατη έρευνα του Τεχνικού Πανεπιστημίου του Βερολίνου απέδειξε ότι η εχθρότητα κατά των Εβραίων είναι πλέον «συστατικό κομμάτι της επικοινωνίας στο Διαδίκτυο». Το 2007 στα σχόλια ποιοτικών γερμανικών ιστοσελίδων υπήρχε ένα ποσοστό 8% με αντισημιτικά μηνύματα, το ποσοστό αυτό έφτασε το 30% το 2017, με τα μηνύματα να γίνονται όλο και πιο έντονα. Μάλιστα, ο αντισημιτισμός εκδηλώνεται σε ευρύτερο πολιτικό φάσμα και δεν περιορίζεται στον χώρο των νεοναζί και των ακροδεξιών.

θα επιβλέπουν τη συνολική λειτουργία του. Παράλληλα είναι σε εξέλιξη η επιλογή συνεργατών για να βοηθήσουν την Αστική Μη κερδοσκοπική Εταιρεία που θα επιβλέψει την ανέγερση των εγκαταστάσεων του Μουσείου.

Με την έκδοση του Προεδρικού Διατάγματος, με το οποίο καθορίστηκαν προδιαγραφές και όροι δόμησης, έχει ανοίξει ο δρόμος για την υλοποίηση του έργου πλησίον του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού, ενός χώρου με αναντικατάστατο συμβολισμό για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, αφού ήταν η αφετηρία του μαρτυρικού σιδηροδρομικού ταξιδιού για τα στρατόπεδα Άουσβιτς - Μπίρκεναου.

Το Μουσείο θα λειτουργεί ως φάρος για τη διαρκή υπόμνηση των συνεπειών του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας, για την καταπολέμηση του αντισημιτισμού, για την προάσπιση των δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών του ανθρώπου. Θα φωτίσει, μεταξύ άλλων, τα όσα βίωσαν οι Σεφαραδίτικες Κοινότητες την περίοδο του Ολοκαυτώματος, καθώς μέχρι σήμερα η παρουσίαση των γεγονότων επικεντρώνονταν κυρίως στις μεγαλύτερες κοινότητες της Κεντρικής Ευρώπης.

Τα μέσα για την επίτευξη των στόχων θα είναι η μόνη και οι περιοδικές εκθέσεις που θα επικεντρώνονται στην ιστορική διαδρομή των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας και την καταστροφή τους. Επίσης, τα εκπαιδευτικά προγράμματα και η έρευνα για την εξέλιξη του ρατσισμού, καθώς και η δημοσιοποίηση των ευρημάτων της στο εκπαιδευτικό, ακαδημαϊκό και ευρύτερο κοινό.

Αν και έχουν γίνει σημαντικές πρόοδοι για την κατάρτιση των εκπαιδευτικών λειτουργών ως προς τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος, το Ολοκαύτωμα δεν γίνεται αισθητό στα σχολικά προγράμματα. Το ίδιο ισχύει και για τη μακραινώνη και πλειοψηφική εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη και τον εβραϊκό πολιτισμό. Οι ανάγκες αυτές συνδέονται άμεσα με την προτεραιότητα λειτουργίας του Μουσείου Ολοκαυτώματος.

Εκτός από τον κύριο σκοπό τους, το Μουσείο Ολο-

καυτώματος και το μητροπολιτικό πάρκο έκτασης 140 στρεμμάτων που αναμένεται να δημιουργηθεί στον περιβάλλοντα χώρο, θα λειτουργήσουν ως παράγοντες για την αύξηση της τουριστικής κίνησης της πόλης αλλά και για την ανάπτυξη και βελτίωση της ευρύτερης περιοχής.

Τόσο ο προηγούμενος πρωθυπουργός Αλέξης Τσίπρας όσο και ο νυν πρωθυπουργός Κυριάκος Μητσοτάκης έχουν εκφράσει την στήριξή τους για την υλοποίηση του Μουσείου. Η τελετή θεμελίωσης, στο χώρο του Παλαιού Σταθμού από τον Πρόεδρο του Κράτους του Ισραήλ Ρούβεν Ρίβλιν, τον Ιανουάριο του 2018, αλλά και η παρουσία του Πρωθυπουργού του Ισραήλ Μπέντζαμιν Νετανιάχου σε ειδική εκδήλωση για το Μουσείο Ολοκαυτώματος τον Ιούνιο του 2017, υπογραμμίζουν το γεγονός ότι η προσπάθεια είναι κοινή τόσο για τη χώρα μας όσο και για το Ισραήλ.

Σε μια περίοδο στην οποία η άνοδος του αντισημιτισμού συνοδεύεται από την όλο και συχνότερη χρήση ανιστορικών αναλογιών και την ηθελημένη διαστρέβλωση του Ολοκαυτώματος, η χώρα μας αφουγκράζεται τη φωνή των δεκάδων χιλιάδων πολιτών της που εκτοπίστηκαν και εξοντώθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης επειδή ήταν Εβραίοι. Τιμά τη μνήμη τους και αποζητά μέσα από το Μουσείο Ολοκαυτώματος της Ελλάδος τα όσα αυτοί βίωσαν να λειτουργήσουν ως δίδαγμα για τη νεότερη γενιά.

[Ο Δαβίδ Σαλιέλ είναι Πρόεδρος του ΚΙΣΕ και της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, καθώς και αντιπρόεδρος του Παγκοσμίου Εβραϊκού Συνεδρίου. Το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ αποτελεί ομιλία του σε εκδήλωση του Κέντρου Νέου Ελληνισμού (CeMoG) του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου, που έγινε στις 28.11.2019, στο αμφιθέατρο του κτιρίου Χένρι Φορντ του πανεπιστημίου].

ΡΙΖΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

“ΝΟ ΟΣ ΟΛΙΔΑΡΕΜΟΣ ΙΑΜΑΣ”*

Ιστορία των Εβραίων της Αλεξανδρούπολης

(Γ' ΜΕΡΟΣ)

Του ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ ΟΡ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗ

Εβραίοι επαγγελματίες και επιχειρηματίες

Από την αρχή της δημιουργίας της η Αλεξανδρούπολη ήταν μια πόλη πολυεθνική με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Ορθόδοξοι, Καθολικοί, Λεβαντίνοι, Αρμένιοι, Μουσουλμάνοι και φυσικά Εβραίοι σχημάτιζαν ένα αρμονικά δομημένο μωσαϊκό. Ασφαλώς το ελληνορθόδοξο στοιχείο υπερίσχυε αριθμητικά και ήταν το πιο εύρωστο τόσο στις πληθυσμιακές στατιστικές¹, όσο και στον εμπορικό τομέα, αλλά παράλληλα η παρουσία του εβραϊκού στοιχείου ήταν καίρια και σημαίνουσα, έχοντας αποτυπωθεί στις μαρτυρίες και τις αναμνήσεις, αλλά και στους εμπορικούς και επαγγελματικούς Οδηγούς της εποχής.

Κάποια καταστήματα αναφέρονται λοιπόν ως τοπόσημα. Στη Λεωφόρο Δημοκρατίας, μετά το τότε ξενοδοχείο Νεστορίδη, αργότερα κατάστημα σιδηρικών Βεζυρτζή, βρισκόταν το υαλοπωλείο Μουής, αγνώστων λοιπών στοιχείων.² Πιο πέρα, στην ίδια λεωφόρο,

Εμπορικό δελτάριο του Αλμπερτ Μπεχάρ προς τους Αμπραβανέλ και Μπενβενίστε στη Θεσσαλονίκη. Πίσω όψη: κείμενο στα λαντίνο. (Αρχείο Θρ. Παπαστρατή)

στο στενό μετά τη σημερινή Εθνική Τράπεζα, βρισκόταν το υαλοπωλείο των αδελφών Ρεϊτάν και δίπλα το υφασματοπωλείο Χάτεμ.³

Οι εμπορικοί οδηγοί των αδελφών Cervati εκδίδονταν επί σειρά ετών στην Κωνσταντινούπολη και περιλάμβαναν πληροφορίες για όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην έκδοση του 1891⁴, όταν η Αλεξανδρούπολη είχε μόλις 3.000 κατοίκους, ο Ζακ Γκολντστάϊν ήταν υπεύθυνος του γραφείου εμπορευμάτων των σιδηροδρόμων, ενώ στους εμπόρους αναφέρονται οι Χ. Νιέγκο και Σια και Νισσήμ Ροντρικ. Στην έκδοση του 1895⁵ συναντάμε ως πράκτορα της ασφαλιστικής εταιρείας Northern τον

Χαΐμ Ε. Νιέγκο, εμπόρους αλεύρων τους αδελφούς Αλλατίνη και την επιχείρηση Λ. Ντρέυφους και Σια. Την επιχείρηση των S. και W. Hoffmann αντιπροσωπεύουν οι Ελία Καρασσο και Δ. Νιέγκο, ενώ αυτή των Schenker και Σια εκπροσωπείται από τον Χαΐμ Ε. Νιέγκο. Δεν υπάρχει αναφορά ούτε σε συναγωγή, ούτε

1 Πέτρος Αλεπάκος, «Η ακμή και η παρακμή της Ελληνικής κοινότητας Δεδέαγατς (1872-1915)», *Ενδοχώρα*, τ. 100, Ιούνιος 2016, [σελ. 33-42], σελ. 34-36.
 2 Στυλιανός Απ. Ζηβελδής, «Αλεξανδρούπολη. Στα μονοπάτια της μνήμης», *Ενδοχώρα*, Ειδικό τεύχος 1, Φθινόπωρο 1992, Αλεξανδρούπολη, σελ. 15.
 * «Δε θα σας ξεχάσουμε ποτέ», στα λαντίνο/τζουντέσμο.

3 Στο ίδιο, σελ. 17.
 4 Raphael C. Cervati (Ed.), *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur) du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1891, σελ. 774-775.
 5 Raphael C. Cervati (Ed.), *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur) du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1895, σελ. 855-856.

σε εβραϊκό σχολείο. Η Κοινότητα είναι στα σπάργα-να. Το ίδιο ισχύει και με τον Οδηγό των επόμενων ετών, 1896-1897⁶. Τη χρονιά αυτή, ο Χαΐμ Ε. Νιέγκο έχει επεκτείνει τις δραστηριότητές του, αντιπροσωπεύοντας τις ασφάλειες μεταφορών Marine Insurance de Liverpool.

Όπως ήδη σημειώθηκε οι Οδηγοί των Cervati, όπως και αυτοί του Νικόλαου Ιγγλέση, που θα δούμε στη συνέχεια, εκδίδονταν επί σειρά ετών. Δεν θα είχε επομένως νόημα, αλλά και θα ήταν ανέφικτη λόγω της σπανιότητάς τους, η εξέτασή τους καθ' όλα τα έτη. Το 1909 εντούτοις ήταν μια κομβική χρονιά, καθώς είχε προηγηθεί η επανάσταση των Νεότουρκων και η καθιέρωση του Οθωμανικού Συντάγματος, που έφερνε ελπιδοφόρο αέρα στις μειονότητες – οι ελπίδες των οποίων σύντομα θα διαψεύδονταν από τις εξελίξεις.

Από την έκδοση της χρονιάς αυτής⁷ μαθαίνουμε, λοιπόν, ότι στο Δεδέαγατς λειτουργούσε ένα ισραηλιτικό σχολείο για αγόρια και μια συναγωγή. Στους Ενωτικούς Σιδηροδρόμους Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης ελεγκτής είναι ο Ραφαέλ και σταθμάρχης ο Γκατένιο, ενώ στους Ανατολικούς Σιδηροδρόμους μηχανικός ο Γκόλντσαντ. Στους επαγγελματίες βλέπουμε ότι ο Δ. Νιέγκο πρακτορεύει τις ασφάλειες Μάντσεστερ και Union of London και ο Ζακ Αζαριά την Union de Paris. Τραπεζίτης –όρος ίσως κατ' ευφημισμόν, που αφορούσε στους αργυραμοιβούς– είναι ο Ν. Μπαλλούλ, έμποροι δημητριακών ο Ζακ Αζαριά, ο Λουίς Ντρέυφους και Σια και οι αφοί Αλλατίνη, που εμπορεύονται και άλευρα, ενώ ο Ν.Ι.Οβαδιά εμπορεύεται εδώδιμα και αποικιακά.

Τρία χρόνια αργότερα, παραμονές των βαλκανι-

Εμπορικό δελτάριο του Πέππο Ρεϊτάν. (Αρχειο Θρ. Παπαστρατή)

κών πολέμων, στην έκδοση του 1912⁸, συναντάμε επίσης τον Ο.Χάτεμ ως αντιπρόσωπο στην Deutsche Orientbank, τον Β. Μενασσέ αντιπρόσωπο και τον Χ. Φρανσές λογιστή στην εβραϊκών συμφερόντων Τράπεζα Θεσσαλονίκης,

τον Ιακώβ Μπαλλούλ τραπεζίτη, τον Δ. Νιέγκο αντιπρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου, τον Β. Κοφφίνο πράκτορα των ασφαλειών New York, τον Ζ.Β.Σαλίνας Διευθυντή των εμπορικών γραφείων των Ανατολικών Σιδηροδρόμων, ενώ ο Ραφαέλ εξακολουθεί να είναι ελεγκτής στους Ενωτικούς. Ο Αβραάμ Χάτεμ – η επιχείρησή του οποίου θα μεσουρανούσε τις επόμενες τρεις δεκαετίες- καταγράφεται ως ράφτης, οι Σολομών Μεναχέμ και Υιοί ως έμποροι ειδών κιγκαλερίας, μεταξωτών και υαλικών, ο Νισσίμ Β. Γιουδά έμπορος υφασμάτων, ενώ συνεχίζουν να δραστηριοποιούνται οι Ν.Ι.Οβαδιά και Ζακ Αζαριά. Στα 1912 το ισραηλιτικό σχολείο είναι πλέον μεικτό, ενώ στους συλλόγους διαβάζουμε την ισραηλιτική Alliance, όνομα εμπνευσμένο προφανώς από τη μεγάλη ομώνυμη οργάνωση της Γαλλίας, που μαχόταν να αφυπνίσει τους Εβραίους της Ανατολής. Κάποια ακόμη ονοματεπώνυμα, όπως το Wilhelm Rhode και W. Holstein, παραπέμπουν σε Ασκεναζική εβραϊκή ρίζα.

Οι Οδηγοί του Ν. Ιγγλέση κυριάρχησαν στο είδος τους για πάνω από τέσσερις δεκαετίες. Στην έκδοση του 1911⁹, σημειώνεται πως στο Δεδέαγατς κατοικούν 230 Ιουδαίοι, με τη συναγωγή τους και εβραϊκό σχολείο με 30 μαθητές και 1 δάσκαλο. Έμποροι αλεύρων είναι πάντα οι Αφοί Αλλατίνη, έμπορος αποικιακών ο Ν.Οβαδιά, έμπορος κασμηρίων, ετοιμών ενδυμάτων αλλά και ράφτης ο Αβραάμ Χάτεμ, έμποροι υφασμά-

6 Raphael C. Cervati (Ed.), *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur) du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1896-1897, σελ. 984-985.

7 Raphael C. Cervati (Ed.), *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1909, σελ. 1742-1745.

8 Raphael C. Cervati (Ed.), *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1912, σελ. 1546-1557.

9 Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος, απάσης της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας μετά των νήσων του Αρχιπελάγους και των νήσων: Κρήτης – Κύπρου – Σάμου*, έτος Γ', τόμος Α', Εν Αθήναις 1911, σελ. 129-133.

των οι Αβραάμ Ναβοράχ¹⁰, Κεμάλ Ναβοράχ, Γιουδά Νισίμ Μπαχάρ και τραπεζίτης ο Γιακώ Μπαλούλ.

Εν μέσω πολεμικής περιόδου, στα 1921, με την Μικρασιατική Εκστρατεία εν εξελίξει, ένας άλλος Οδηγός, αυτός των Κυριέρη-Γιαννόπουλου¹¹, μας πληροφορεί ότι Ραββίνος της Κοινότητας ήταν ο Σολομών Αζούζ και στο σχολείο φοιτούσαν 35 παιδιά, ενώ ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης ήταν 250 άτομα. Το Συμβούλιο της Κοινότητας αποτελούσαν ο Γιακώ Μπαλούλ ως Πρόεδρος, ο Γιομτόβ Ματαλόν ως Αντιπρόεδρος, ενώ Γραμματέας ήταν ο Μωΐς Χάτεμ, ταμίας ο Ιακώβ Μαγκρίσο, σύμβουλοι ο Μιχαέλ Ρεϊτάν και Ραφαέλ Λεβί¹² και αναπληρωματικός σύμβουλος ο Ηλίας Καράσσο. Στον επαγγελματικό χώρο καταγράφονται ως αργυραμοιβοί οι Σολομών Μπρόνσταϊν και Αβραάμ Χάτεμ και Υιοί, που πουλούσαν και έτοιμα ενδύματα και υφάσματα, όπως και ο Ζακ Μαγκρίσο, καπνοπωλεία είχαν οι Σαδή Ματαλόν, Αμπουλάφια, Αλμπέρ Μπεχάρ και Βιτάλης Μπαλούλ, που διατηρούσε και παντοπωλείο, ψιλικά πουλούσε ο Αβραάμ Μεβοράχ, ενώ λειτουργούσαν και οι μεγάλες επιχειρήσεις των Ματαλόν, Μιτράνι και Γκερόν, ως «μεσίται γενικού εμπορίου», «παραγγελιοδόχοι» και αντιπρόσωποι ασφαλιστικών και ατμοπλοϊκών εταιρειών, οι οποίοι είχαν καταχωρήσει και μεγάλη διαφήμιση στον Οδηγό, ενώ μια μικρότερη διαφημιστική καταχώρηση είχαν και οι Αβραάμ Χάτεμ και Υιοί, «Οίκος ιδρυθείς τω 1875»¹³.

Στην έκδοση του Οδηγού του Ιγγλέση του 1925 μαθαίνουμε ότι ο Γιακώ Μπαλούλ είναι πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αλεξανδρούπολης, η οποία έχει μόνιμο ραββίνο και λειτουργεί μεικτή σχολή με 38 μαθητές¹⁴. Στον κατάλογο των επαγγελματιών¹⁵ καταχωρούνται στα «άλευρα» οι Ναχμίας και Φωτιάδης,

αντιπρόσωποι του οίκου “Fratelli Rossi και Σια” οι Ματαλόν, Μιτράνι και Γκερόν, που πρακτορεύουν επίσης τις Γενικές Ασφάλειες Τεργέστης και την Εθνική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως, που είναι επίσης έμποροι, εισαγωγείς και εξαγωγείς αποικιακών, κλάδο στον οποίο βρίσκουμε και τη συνεργασία των Καράσσο και Φωτιάδη¹⁶. Αργυραμοιβοί είναι ο Μποχώρ Αμπουλάφια¹⁷, ο Γιακώ Μπαλούλ, ο Ζακ Ταλβή και οι Αβραάμ Χάτεμ και Σια, με τα «Δημητριακά» ασχολούνται οι Σολομών Οβαδιά και Σολομών Χαλφόν, έμποροι υφασμάτων είναι οι Τσελεμπής Εσκιντατζή και Ζακ Μαγκρίσο, έμποροι ψιλικών οι Β. και Μποχώρ Αμπουλάφια και Αβραάμ Μεβοράχ, στα «Καπνά» αντιπρόσωπος της μεγάλης εβραϊκής ιδιοκτησίας βιομηχανίας σιγαρέτων Αρδίτη της Ξάνθης είναι ο Σαδή Ματαλόν, στα «Μεταξουργεία» συναντάμε τη γνωστή επιχείρηση του Σουφλίου των Σαμούηλ και Χαΐμ Πάπο, που ίσως είχε παράρτημα στην Αλεξανδρούπολη, ενώ στα παντοπωλεία (και εισαγωγές-εξαγωγές) βρίσκουμε τον Αρών Σίμση. Τέλος, υαλοπωλείο έχουν ανοίξει οι αδελφοί Ρεϊτάν, ενώ ερώτημα γεννά το όνομα Αλμπέρ Μπεμάχ.

Στα 1930 η Θράκη έχει ενσωματωθεί για καλά στην Ελλάδα, ενώ μεγάλος αριθμός προσφύγων εγκαταστάθηκε εκεί –και στην Αλεξανδρούπολη, προσδίδοντας νέα μορφή στην πόλη. Στο *Annuaire Oriental* της χρονιάς αυτής¹⁸, που είναι η 50^η, αναγράφονται πληροφορίες για δέκα χώρες μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Στην Αλεξανδρούπολη, η μικρή εβραϊκή κοινότητα συνεχίζει την πορεία της – εν αγνοία της βέβαια, ότι βαδίζει προς τον όλεθρο – και αρκετά μέλη της

10 Πιθανολογώ ότι πρόκειται για εσφαλμένη αναγραφή του επωνύμου Μεβοράχ.

11 Γ.Ν. Μιχαήλ, *Ελληνικός Οδηγός*, ιδιοκτησία εταιρείας Κυριέρης-Γιαννόπουλος & Σια, εκδόσεις GEO, Αθήναι 1920, σελ. 98-102.

12 Ο Ραφαέλ Λεβί ήταν αργυραμοιβός και δραστηριοποιείται μέχρι και τη δεκαετία του 1930. Βλ. Μιχάλης Πατέλης, *Αλεξανδρούπολη. Οικονομίας Πανόραμα 1870-1970*, εκδόσεις Πέλη, Αλεξανδρούπολη 2007, σελ. 322.

13 Στο ίδιο, σελ. 208, όπου εικονίζεται επιστολόχαρτο του 1924 της επιχείρησης Ματαλόν, Μιτράνι και Γκερόν.

14 Νικόλαος Ι. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, Έτος Ι', Αθήναι 1926, σελ. 321(β).

15 Στο ίδιο, σελ. 1236-1239.

16 Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το ότι είχαν αρχίσει να δημιουργούνται επιχειρήσεις με συνεργασία Εβραίων και χριστιανών. Ο συνεταιρισμός Ναχμία-Φωτιάδη, αλλά και Ναχμία, Καράσσο και Φωτιάδη και Καράσσο-Φωτιάδη είχε υποκαταστήματα εκτός από την Αλεξανδρούπολη και στην Ξάνθη, Κομοτηνή και Θεσσαλονίκη. Βλ. Μ. Πατέλης, *Αλεξανδρούπολη. Οικονομίας Πανόραμα*, σελ. 221, 224, 294, όπου εικονίζονται και σχετικά τιμολόγια και φάκελος.

17 Όπως συχνά συνέβαινε στους εμπορικούς Οδηγούς, πολλά εβραϊκά ονόματα – και όχι μόνον – καταγράφονταν εσφαλμένα. Ο γράφων σε προηγούμενες μελέτες του είχε επιλέξει να παραθέσει τα ονόματα όπως αναφέρονταν στους Οδηγούς. Στην παρούσα μελέτη, ο γράφων προβαίνει σε διορθώσεις των προφανών λαθών στα επώνυμα.

18 Ο Οδηγός των αδελφών Cervati εκδιδόταν πια υπό νέα διεύθυνση: Rizzo A. (Ed.), *Annuaire Oriental. Albanie, Bulgarie, Egypte, Grèce, Iraq, Palestine, Roumanie, Syrie, Turquie, Yougoslavie*, Wien 1930, σελ. 349-352.

δραστηριοποιούνται στο εμπόριο. Πλέον οι τράπεζες προσεγγίζουν τη σύγχρονη μορφή, εξακολουθούν να υπάρχουν όμως ιδιώτες κυρίως στην ανταλλαγή συναλλάγματος και χρυσού. Ανάμεσά τους πάντοτε ο Ιακώβ Μπαλούλ, ο Σ. Ματαλών και οι Αβραάμ Χάτεμ και υιοί, που εμπορεύονται βεβαίως και υφάσματα και είδη ρουχισμού. Η μεγάλη εταιρεία κατασκευών και εμπορικών αντιπροσωπειών-μεταφορών των Ματαλών, Μιτράνι και Γκερόν δραστηριοποιείται στο εμπόριο δημητριακών-αλεύρων, όπως και ο Ζακ Μεσσουλάμ¹⁹. Τέλος, έμποροι υαλικών είναι οι αδελφοί Ρεϊτάν και ο Σολομών Οβαδιά έμπορος κουκουλιών, αλλά και αντιπρόσωπος των αυτοκινήτων Fiat.

Σε άλλους εμπορικούς Οδηγούς της εποχής, στους οποίους δεν είχε πρόσβαση ο γράφων, αναφέρονται τα ονόματα των Βιτάλη Αμπουλάφια, καπνοπώλη τη δεκαετία του 1930-40, Ισαάκ Αμπουλάφια, αργυραμοιβού (1910-20), Ιάκωβου Μπαρισάχ, εισαγωγέα-εξαγωγέα (1891-1900), Χαΐμ Οβαδιά, έμπορου αποικιακών (1901-10)²⁰ και S. Abrenaya, ιατρού της Δημαρχίας το 1908²¹. Με επιφύλαξη μεταφέρεται εδώ και το όνομα του Βιτάλη Μπαλώνα, τραπεζίτη και παντοπώλη (1910-20). Στην Αλεξανδρούπολη εργαζόταν επίσης και ο ιατρός ωτορινολαρυγγολόγος Συμεών Δ. Πέσσαχ, που λειτουργούσε δικιά του κλινική στην οδό Ψαρρών 1 (παραπλεύρως Νομαρχίας Έβρου)²².

Μια ακόμη ένδειξη αντλούμε από τον τηλεφωνικό κατάλογο του 1938²³. Πρωτοποριακό είδος ακόμη το τηλέφωνο, αφού άλλωστε το σύνολο των συν-

Εμπορικό δελτάριο του Αλμπερτ Μπεχάρ.

Το κείμενο είναι γραμμένο στα ελληνικά με λατινικούς χαρακτήρες.

(Αρχείο Θρ. Παπαστρατή)

δρομητών τηλεφώνων στην Αλεξανδρούπολη ήταν 173, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν 34 αριθμοί του Δημοσίου τομέα, τραπεζών, σιδηροδρόμων κ.λπ. Στην πλειοψηφία τους τηλέφωνα είχαν επαγγελματίες και κυρίως όσοι είχαν συναλλαγές εκτός Αλεξανδρούπολης, καθώς για τα δεδομένα μιας ανερχόμενης, μικρής δε επαρχιακής πόλης, η χρήση τηλεφώνου εκτός από πολυτέλεια ήταν μάλλον περιττή. Στα 1938 λοιπόν τηλεφωνικούς αριθμούς είχαν ο εμπορομεσίτης Ησαΐας Ρ. Αμπουλάφια (επί της οδού Τζαβέλλα 1, με αρ. 4-20), οι αντιπροσωπείες-εκτελωνίσεις των Ματαλών-Μιτράνι-Γκερόν (επί της οδού Αδριανού-πόλεως, με αρ. 4-95), το εμπορικό γραφείο του Ισαάκ Α. Μεσσουλάμ (επί της οδού Κωνσταντινουπόλεως, με αρ. 3-76), ο έμπορος Σολομών Μ. Οβαδιά (επί της Πλατείας Ελευθερίας, με αρ. 3-75) και το υαλοπωλείο του Πέππο Α. Ρεϊτάν (επί της οδού Βασιλέως Γεωργίου Β', με αρ. 3-60). Συνεπώς οι πέντε τηλεφωνικοί αριθμοί που ανήκαν σε εβραίους επαγγελματίες, επί ενός συνόλου 139 ιδιωτών συνδρομητών, δείχνουν μια εύρωστη κοινότητα τις παραμονές του χαμού της.

1939-1940. Στερνή προπολεμική χρονιά, η τελευταία ήρεμη για τους Έλληνες Εβραίους της Αλεξανδρούπολης, αλλά και χρονιά γεμάτη αγωνία ασφαλώς. Ο εμπορικός Οδηγός του Γ. Γαβριηλίδη²⁴, ΓΑΒ-ΓΑΒ όπως ήταν ευρύτερα γνωστός, παρουσιάζει το ρέκβιεμ της παρουσίας των Εβραίων στην ακριτική πο-

19 Βλ. διαφήμιση του Ισαάκ (Ιζάκ) Μεσσουλάμ του 1928, στο Μ. Πατέλης, *Αλεξανδρούπολη. Οικονομίας Πανόραμα*, σελ. 211.

20 Στο ίδιο, σελ. 309-336.

21 Θεόδωρος Κυρκούδης, *Ιατροί και Ιατρική στη Θράκη*, Αλεξανδρούπολη 2005, σελ. 56, με στοιχεία που έχει αντλήσει από το *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature* του Raphael C. Cervati του έτους 1908.

22 Σύμφωνα με τον Πατέλη (*Αλεξανδρούπολη. Οικονομίας Πανόραμα*, σελ. 328) ο Πέσσαχ – του οποίου υπάρχει και καταχώρηση στον τύπο – εργαζόταν στην Αλεξανδρούπολη τη δεκαετία του 1930 αλλά και μεταπολεμικά, μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Βλ. επίσης Θεόδωρος Κυρκούδης, ό.π., σελ. 61. Το ορθό είναι εντούτοις ότι ο Πέσσαχ εγκαταστάθηκε στην Αλεξανδρούπολη στα 1956, σύμφωνα με μαρτυρία του γιού του Δαβίδ στο γράφοντα.

23 *Κατάλογος Συνδρομητών Τηλεφώνου Αλεξανδρουπόλεως, 1938*. Ευχαριστίες οφείλονται στο φίλο Θεόδωρο Κυρκούδη για την παραχώρηση του Καταλόγου και την εν γένει βοήθειά του.

24 Ο γράφων ευχαριστεί θερμά το Χρήστο Καββαδά για την παραχώρηση στοιχείων του Οδηγού αυτού.

Διαφήμιση του ιατρού Σ.Δ. Πέσσαχ (Αρχείο Θρ. Παπαστρατή)

λιτεία²⁵. Στους επαγγελματίες της πόλης καταγράφονται, λοιπόν, στις «Αντιπροσωπείες» ο Μάρκος Μπασάν με τηλεφωνικό αριθμό 1-86 και η γνωστή επιχείρηση των Ματαλών, Μιτράνη και Γκερόν, που αντιπροσωπεύει τις Βενζίνες «Στεάουα», με τλφ.²⁶ 67, αλλά καταχωρούνται επίσης και στον κλάδο «Ραδιόφωνα», πρωτοποριακό μέσο ενημέρωσης της εποχής. Οι ίδιοι ως «εκτελωνισταί» και στα «Αργυραμοιβεία», κλάδο που μονοπωλούν οι Εβραίοι, αφού ένα μόνο όνομα δεν αφορά σε αυτούς, καταχωρούνται ο Ισ. Αμπουλάφια με τηλ. 2, ο Νισήμ Γάρτης, ο Ραφαήλ Λεβή, ο Γιακό Μπαλούλ, ο Σαδή Ματαλών και οι Αβράμ Χάττεμ και Υιοί με τηλ. 1-73. Στα «γεννήματα-δημητριακά» συναντάμε τον Ισ. Μεσουλάμ με τηλ. 55, που εμπορεύεται και ξηρούς καρπούς, τον Σολ. Οβαδιά με τηλ. 96, ενώ στα «Γαλικά» καταχωρούνται ο Άλμπερτ Μπεχάρ και ο Πέπο Ρεϊτάν που εμφανίζεται επίσης στα «Ηλεκτρικά είδη», στα «Γραμμόφωνα-δίσκοι», με τηλ. 1-79. Με τον ίδιο τηλεφωνικό αριθμό καταχωρείται και ο Σ. Μπροσοστάϊν στον κλάδο «Καπνά εις φύλλα». Ο Άντζελ Σιμσή έχει παντοπωλείο, ενώ στα «Υφάσματα-Νεωτερισμοί» συναντάμε το Γιακό Μπαλούλ και τον Αβράμ Χάττεμ και υιούς.

Ο Οδηγός του Ιγγλέση έκανε και κάποιες μεταπολεμικές εκδόσεις. Στην έκδοση του 1949-1950 οι Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης έχουν σχεδόν εξαφανιστεί. Στους επαγγελματίες συναντάμε μονάχα τους Π. & Χ. Ρεϊτάν στον κλάδο «οικιακά σκεύη (αντιπρόσωποι)» με αριθμό τηλεφώνου 3-65 και την επιχείρηση

25 Γαβριήλ Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός Βορείου Ελλάδος Θεσσαλίας-Μακεδονίας-Θράκης 1939-1940*, έκδοση Μ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1939, σελ. 853-864. Τα στοιχεία του Οδηγού του ΓΑΒ-ΓΑΒ και κυρίως τα ονόματα είναι ορθότερα καταχωρημένα σε σχέση με άλλους Οδηγούς, πιθανότατα επειδή στην Αλεξανδρούπολη εδρεύει ο αντιπρόσωπος του Άγγελος Ζαγγός, ο οποίος ασφαλώς και θα επιμελήθηκε τις καταχωρήσεις.

26 Στο ίδιο, σελ. 864, όπου σημειώνεται ότι «Εις την οικειάν στήλην εκάστου επαγγελματίου εσημειώσαμεν και τον αριθμόν τηλεφώνου του». Οι τηλεφωνικοί αριθμοί απεικονίζονται με τη σύντμηση «τλφ.» και παρατηρούμε ότι είναι διαφορετικοί από αυτούς του Τηλεφωνικού Καταλόγου του 1938, γεγονός που μπορεί να εξηγηθεί ίσως από το ότι το δίκτυο βρισκόταν στα σπάργανα και ήταν πιθανές οι αναδιαρθρώσεις και οι αλλαγές αριθμών, λόγω της αύξησης των συνδρομητών.

των «Ματαλών-Μιτράνη-Γκερόν», που φαίνεται πως για λίγο εξακολούθησε να λειτουργεί ως «εμπορικοί αντιπρόσωποι» και «εκτελωνισταί», με τον ίδιο προπολεμικό τηλεφωνικό αριθμό 4-95²⁷.

Οι Αλεξανδρουπολίτες Εβραίοι στη Λογοτεχνία

Είναι κρίμα που στην περιορισμένη λογοτεχνική παραγωγή με πεδίο αναφοράς την Αλεξανδρούπολη, οι πρώτες καταγραφές για το εβραϊκό στοιχείο της πόλης μπλέκουν στα μονοπάτια του αντισημιτισμού και μάλιστα από επίσημο παράγοντα του ελληνικού κράτους. Ο Ίων Δραγούμης, πρόξενος της Ελλάδας στο Δεδέαγατς από τον Σεπτέμβριο του 1905 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1906, αναφέρεται στους Αλεξανδρουπολίτες Εβραίους στις ημερολογιακές σημειώσεις του, που εκδόθηκαν μετά το θάνατό του με τίτλο «*Ο ελληνισμός μου και οι Έλληνες*». Στην πρώτη ανώδυνη αναφορά, σημειώνει, επιδιώκοντας να τονίσει την υπεροχή και επιβολή της ελληνικής γλώσσας στην περιοχή ως άλλης lingua franca: «Η ελληνική γλώσσα, γλώσσα των σαλονιών όπως τα γαλλικά στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, είναι στα στόματα όλων των Φραγκολεβαντίων, των Αρμενίων και των Εβραίων. Ήμουν χτες σ' ένα σαλόνι εδώ, στο Δεδέαγατς · ήταν εκεί Ιταλόφραγκοι, Γαλλόφραγκοι, Αρμενοκαθολικοί, Ρωμιοί, Εβραίοι και οι γυναίκες τους. Όλοι μιλούσαν ελληνικά.»²⁸

Σε άλλα σημεία του έργου του, ο Δραγούμης, δυστυχώς, αναδεικνύει με τα γραπτά του τον αντισημιτισμό της εποχής, από τον οποίο σαφώς ο ίδιος διακατεχόταν, αγγίζοντας τα όρια του πρώιμου φασισμού. Η συνάντησή του με την εβραϊκή κοινότητα του Δεδέαγατς, κοινότητα δραστήρια, κοσμοπολίτικη και δυναμική, ασφαλώς επηρέασε τα αντισημιτικά του αισθήματα. Διαβάζουμε λοιπόν παρακάτω: «Τόσο αγαπώ την ελληνική ύπαρξη

27 Νικόλαος Ι. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, Περίοδος Β', τεύχος Β', Αριθμός 16, Αθήνα 1949, σελ. 1236-1239.

28 Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες. Ελληνικός πολιτισμός*, εκδόσεις Ευθύνη, Αθήνα 2000, σελ. 82-83. Το βιβλίο πρωτοεκδόθηκε στα 1927.

που αν ήταν να γίνωμε όλοι άνθρωποι κοσμοπολίτες ή Εβραίοι, θα έλεγα να μην ονομαζόμαστε Έλληνες»²⁹.

Η παραμονή του Δραγούμη στο Δεδέαγατς γέννησε άλλο ένα βιβλίο του, τη «*Σαμοθράκη*». Θα περίμενε κάποιος πως θα απουσίαζαν από το έργο του αυτό οι Εβραίοι, καθώς απουσίαζαν κι από το ακριτικό νησί. Όμως κι εκεί υπάρχει σχετική μνεία, αναφορικά με τη στρατιωτική παράδοση της ελληνικής φυλής, που σύμφωνα με τον Δραγούμη, ο Έλληνας «μόλις τη χάση, θα πεθάνη – ή θα γίνει σαν τους Εβραίους». «Οι Εβραίοι», κατά τον Δραγούμη, «οι τωρινοί», του 1905 δηλαδή, «και όχι οι αρχαίοι, με τα σαχλά ιδανικά τους και χωρίς όπλα φονικά παν να κατακτήσουν την Ευρώπη. Και όμως δεν ξυπάζομαι. Τα ιδανικά τους – ο αντιστρατιωτισμός, ο σοσιαλισμός, η ισότητα, η δικαιοσύνη, η συμπονιά για κάθε αδυναμία ή αρρώστια, το ισοπέδωμα των ανθρώπων με τον αποκεφαλισμό των δυνατών – ιδανικά ανθρώπων απόλεμων, δεν μπορούσαν να μην επικρατήσουν τώρα στην Ευρώπη, αφού είναι σαχλά». Και ο Δραγούμης συνεχίζει, βρίσκοντας και μια καλή κουβέντα να πει για τους Εβραίους: «Ένα πρότερο όμως έχουν οι Εβραίοι, που δεν το έχουν οι Ρωμιοί: δε στηρίζονται στη φήμη για τις ιδέες των πατέρων τους για να συγκινήσουν τον κόσμο, παρά με τωρινά δημιουργήματα τους, όσο σαχλά κι αν είναι, επιβάλλονται»³⁰. Λίγο μετά το θάνατο του Δραγούμη, με παρόμοιες ιδέες και ιδεοληψίες ανήλθε στην εξουσία ο ναζισμός, επικράτησαν τα ιδανικά των φιλοπόλεμων, οι δυνατοί πήραν κεφάλι κι ισοπέδωσαν τους αδύναμους, η ισότητα και η δικαιοσύνη έγιναν κομμάτια μαζί με εκατομμύρια αθώων ανθρώπων, κι ανάμεσα τους έξι εκατομμύρια Εβραίων... Προηγουμένως όμως οι Έλληνες Εβραίοι, που τόσο επηρέασαν τον Δραγούμη, θα έχουν αποδείξει με τον ηρωισμό τους στη μάχη και τους κορυφαίους ήρωες που ανέδειξαν, ότι εν τέλει οι θεωρίες του Δραγούμη για τον δήθεν αντιστρατιωτισμό τους, ήταν ανυπόστατες και σαχλές.

29 Στο ίδιο, σελ. 93. Ο Δραγούμης συνεχίζει με μύδρους κατά του κοσμοπολιτισμού και ιδεών που πολλές δεκαετίες μετά το θάνατο του έμελε να υλοποιηθούν, υποστηρίζοντας την εθνική απομόνωση και περιχαράκωση: «Δε χρειάζεται η λέξη Έλληνες, όταν όλοι οι άνθρωποι της γης γίνουν κοσμοπολίτες μιας απέραντης δημοκρατίας».

30 Ίων Δραγούμης, *Σαμοθράκη. Το νησί*, Αθήνα 1926 (Β' έκδοση), σελ. 114-115.

Ο αντισημιτισμός εμφανίζεται στα περισσότερα από τα έργα του Δραγούμη. Όσο κι αν πρέπει να διαβάζονται με τα δεδομένα της εποχής που γράφτηκαν – αρχές του 20^{ου} αιώνα – τί άλλο από ακραίο αντισημιτισμό θα μπορούσε να θεωρήσει κάποιος τη φράση: «Κάτω οι μασόνοι, οι Εβραίοι, οι σοσιαλιστές!»³¹, που εκτός των άλλων αποπνέει ανιστόρητα κι αρρωστημένα στερεότυπα, που τα επόμενα χρόνια χρησίμευσαν ώστε να γιγαντωθεί ο αντισημιτισμός;

Ξαναγυρνώντας στο θέμα μας, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Δραγούμης ως διπλωμάτης είχε υπηρετήσει προηγουμένως στο Μοναστήρι, στις Σέρρες και στη Φιλιππούπολη, όπου ακμαίες τότε εβραϊκές κοινότητες ασφαλώς τον επηρέασαν, οπότε η έλευσή του στο Δεδέαγατς το 1905, και η συνάντησή του με τη σημαίνουσα τοπική εβραϊκή κοινότητα και την πολυεθνική κοινωνία της θρακικής πόλης των αρχών του 20^{ου} αιώνα, ήταν καταλυτική και οδήγησε την εθνικιστική σκέψη του σε αντισημιτικά ξεσπάσματα.

Η Σοφία Κλήμη Παναγιωτοπούλου στο μυθιστόρημά της «*Στο δέντρο του ερημίτη*» αναπαριστά την ζωή στην προπολεμική Αλεξανδρούπολη, επιδιώκοντας να αποδώσει την κυριαρχία των ελληνορθόδοξων σε μια πολυεθνική πόλη. Ξεκινά με μια παραδοχή που επιβεβαιώνει το αίσθημα κυριαρχίας των ορθόδοξων: «Τους άλλους, τους Εβραίους, τους Αρμενραίους, τους Φραγκολεβαντίνους, η πόλη τους κράτησε να της προσδίνουν σπιρτάδα, κίνηση, ιδιομορφία. Τους δέχτηκε στο εμπόριο, στη συναλλαγή, έβαλε τα παιδιά τους στο ίδιο θρανίο με τα Ελληνόπουλα, να μάθουν την ελληνική ιστορία», ενώ απέβαλε στις παρυφές της πόλης τους Τούρκους, τους «κατσιβελους» και τους «Βουργάρους», «τους έδιωξε από τα σωθικά της...τους πέταξε μακριά, έξω απ' τη ματιά της...»³².

Σποραδικές στο βιβλίο υπάρχουν αναφορές στους Εβραίους της πόλης: ο χαχάμης, ανάμεσα στους προεστούς και τους λοιπούς θρησκευτικούς ηγέτες, προσκαλείται σε επίσημο τραπέζι της Μητρόπολης. Στο καφενείο «*Εμπορικόν*» συγκεντρώνεται εκλεκτή κοινωνία

31 Ίων Δραγούμης, *Όσοι ζωντανόι*, εκδόσεις Αθηνά, Αθήνα χ.χ., σελ. 73. Το βιβλίο πρωτοεκδόθηκε στα 1911.

32 Σοφία Κλήμη Παναγιωτοπούλου, *Στο δέντρο του ερημίτη*, εκδόσεις Ερωδιδός, Θεσσαλονίκη 1996 (2^η έκδοση), σελ. 13.

της πόλης κι ανάμεσά τους «Εβραίοι, που όλοι τους πες, έχουν κι ένα προξενείο – Ματαλών, Γκερών, Χατέμ, Μπαλούλ...»³³, αναφορά που αναπαράγει ένα αδιόρατο στερεότυπο, διότι η ίδια συγγραφέας σε άλλο σημείο αναφέρει μόνο τον Καραάσο, ως πρόξενο του Βελγίου.

Σημαντικότερη είναι η αναφορά σε μια «συκοφαντία του αίματος», που παρ' ολίγον να πάρει έκταση στην πόλη, παραμονές κάποιου Πάσχα των ορθοδόξων. Μια Κυριακή των Βαΐων «Με το σχόλασμα της εκκλησιάς – θαρρείς στεκόταν απέξω και περίμενε – ακούστηκε η κακιά η είδηση. “Χάθηκε ένα παιδί!” Έτρεξε ο λόγος ανάμεσα σ' όλο το παιδομάνι της μικρής πόλης και μεταδόθηκε σαν φωτιά από βοριά σε νότο, σε δύση και σ' ανατολή...». Και φυσικά η συνέχεια είναι αναμενόμενη: «“Χάθηκε ένα παιδί!” Δεν ξέρουν ποιο είναι, από ποια γειτονιά, τουρκάκι, αρμενάκι, φραγκόπουλο για ελληνόπουλο. Όμως πίσω απ' την είδηση έρχεται ακαθόριστος μα παντοδύναμος ο ψίθυρος. “Το πήραν οι Οβριοί!”». Αμέσως βρέθηκαν ύποπτοι. «Οργίασε το σούσουρο όλο μυστήριο και τρόμο. Ο μπάμπια Σαμουήλ, ο εβραίοςπραματευτής, μπήκε ανάμεσα στους ύποπτους και στο τέλος νομίστηκε μοναδικός φταίχτης. “Αυτός το πήρε, σίγουρα, το καημένο το παιδί και το κλείσε μέσα στο βαρέλι με τα μυτερά καρφιά και το κυλά κάθε τόσο να πληγώνεται το άμοιρο, να τρέχει το αίμα του, να το μαζεύει ο γιαχουντής, να το πιεί, να δυναμώσει το γένος των Εβραίων! Αυτός!». Ακολουθεί αναστάτωση στις γειτονιές τα παιδιά φοβούνται, «...συμμαζεύονται πιο νωρίς στα σπίτια τους, ακολουθούν πρόθυμα στην εκκλησιά τις μάνες – που συντηρούν τη φήμη να 'χουν την ησυχία τους– πιάνονται από τις φούστες τους μη χαθούν μέσα στο συνωστισμό της μεγάλης βδομάδας και τα πάρουν κι αυτά οι Οβριοί. Φόβος και τρόμος!»³⁴. Προφανώς η υπόθεση έληξε χωρίς συνέχεια, γιατί παρακάτω συναντάμε πάλι το μπάμπια Σαμουήλ και την κόρη του τη Ρεβέκκα, που «...περνά ανάμεσα στα τραπεζάκια με τον ταμπλά της. “Μέντες, καραμέλες, σοκολάτες έχω, ορίστε-εεé...”», προσπαθώντας να βελτιώσει το γλίσχρο οικογενειακό εισόδημα, πουλώντας τα μικροπράγματα στους θαμώνες των παραλιακών κέντρων. Ο φτωχός

πραματευτής «βγάζει μια μια τις θυγατέρες του...στο επάγγελμα, ώσπου να γίνουν δώδεκα δεκατριώ χρονώ. Ύστερα, σα μεστώσει κομμάτι το κορμάκι τους, τις αποτραβά, για “λόγους ευνόητους...”»³⁵.

Στη συλλογή διηγημάτων «*Αινίτικα Ανείπωτα*», του Γιώργου Ψύλλα, υπάρχει μια μονάχα αναφορά στους Αλεξανδρουπολίτες, όταν ο ήρωας-αφηγητής του διηγήματος «Η σιωπή» συζητά με τον ψυχολόγο του για την πόλη και τον ρωτά αναφερόμενος στο πολιτιστικό μωσαϊκό της, αν γνωρίζει «Τους Καππαδόκες και τους Ποντίους. Από Εβραίους και Αρμένιδες τί τάχα, ξέρει;»³⁶. Ο ίδιος, στο προγενέστερο έργο του «*Οδός Αίνου-Αλεξανδρούπολη, αξέχαστα χρόνια*», αναφέρεται στους Εβραίους της πόλης ως κοινωνική της συνιστώσα κατά την περίοδο της Απελευθέρωσής της, που «μέσα της χωρούσανε Αρμένιοι και Εβραίοι, Τούρκοι και Κατσίβελοι. Γάλλοι και Ιταλοί, ο κόσμος όλος»³⁷, ένδειξη σαφής ότι στην Αλεξανδρούπολη υπήρχε μια πολυπολιτισμική, ανοικτή και ανεκτική κοινωνία.

Ο Ψύλλας, όμως, αφιερώνει στους Εβραίους της Αλεξανδρούπολης το γλυκό και πολύ συγκινητικό αφήγημα «*Στους φίλους που χάθηκαν*», παρουσιάζοντας τη ζωή της κοινότητας που αναπτύχθηκε μαζί με την πόλη και τα μέλη της «που ήρθαν και δέθηκαν με τον τόπο. Έγιναν ένα με τους Καραγατσιανούς και τους Αινίτες στην αρχή» και τους υπόλοιπους κατοίκους, που ήρθαν από άλλα μέρη στη συνέχεια, «...δέθηκαν με την προσφυγιά των ξεσπιτωμένων Θρακιωτών και των Αρμενίων, που βρήκαν καταφύγιο στην πόλη». Και συνεχίζει ο Ψύλλας, γράφοντας ότι «Οι φίλοι μας» ήταν «ένα κομμάτι προκοπής κι αυτοί». Το αφήγημα συνεχίζει με τα χρόνια των δεινών, την εκτόπιση και την εξόντωση, αλλά και τη διαφυγή κάποιων λίγων σε άλλα μέρη, στη Λήμνο, στη Χαλκίδα, «...κατά κει που έδειχνε ο μπουσουλός της σωτηρίας», για να κλείσει με την ιστορία της οικογένειας του Πέππο Ρεϊτάν, των μόνων που επέστρεψαν στη μεταπολεμική Αλεξανδρούπολη και που αν έφυγαν αργότερα, εντούτοις «κρατάνε σφιχτά μέσα στην καρδιά τους τη γοητεία της Αλε-

33 Στο ίδιο, σελ. 65, 90.

34 Στο ίδιο, σελ. 142-143.

35 Στο ίδιο, σελ. 179.

36 Γιώργος Ψύλλας, *Αινίτικα, Ανείπωτα. Αργά κυλά τα νερά του, ο Έβρος...*, εκδόσεις Ερωδιδός, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 278.

37 Γιώργος Ψύλλας, *Οδός Αίνου – Αλεξανδρούπολη, αξέχαστα χρόνια*, Διδότου, Αθήνα 2004, σελ. 215.

ξανδρούπολης» και με τους παλιούς τους φίλους της γενέτειρας «... ποτέ δεν ξεχνά ο ένας τον άλλον»³⁸.

Στο «Αλήμπεη» του Ζαφείρη Αλεξιάδη, συναντάμε τον κύριο Μπεχάρ στο αφήγημα *Prima vera*³⁹. Ο Μπεχάρ, ανώτερος υπάλληλος σε τεχνικά θέματα στη Γαλλοελληνική Εταιρεία Σιδηροδρόμων, «προχωρούσε αργά, σαν να ήταν κουρασμένος, με το κεφάλι σκυφτό», έχοντας «στο πέτο του σακακιού του, ένα κίτρινο κοκάλινο αστέρι». Συναντώντας τον Τρύφωνα, τον ήρωα του αφηγήματος, συνομιλεί μαζί του στα τουρκικά, για να μην τον ακούσει το μικρό παιδί του, εξηγώντας του τους φόβους και τις αγωνίες του και το λάθος του να μην περάσει στην Τουρκία και να μείνει εκεί, καθώς όπως του είπε «Τώρα είναι αργά. Στον πρώτο πόλεμο το γλιτώσαμε. Τώρα δεν το βλέπω.» Στο τέλος της συνάντησης ο κύριος Μπεχάρ χάρισε το παλτό του στον Τρύφωνα, για να τον θυμάται, γιατί ήθελε κάποιος να τον θυμάται. Ο Τρύφωνας δε αποχωρήστηκε ποτέ το φινό καμιλό παλτό και «κάθε που το φορούσε, ερχόταν στον νου του ολοζώντανη η θλιμμένη όψη του Μπεχάρ με το κίτρινο άστρο στο πέτο. Και από τότε δεν ξανάγγιξε κίτρινη μαργαρίτα, λες και ο φταιχτής ήταν το κίτρινο το χρώμα της».

Αντί Επιλόγου

Στη μεταπολεμική Αλεξανδρούπολη επέστρεψαν οι οικογένειες των Ζάκ και Πέππο Ρεϊτάν, που είχαν ξεφύγει από τον Διογμό, διότι έγκαιρα αναχώρησαν από την πόλη και κρύφτηκαν στην Εύβοια⁴⁰. Οι Ρεϊτάν ξαναλειτούργησαν την επιχείρηση υαλικών και παρέμειναν στην πόλη μέχρι τη δεκαετία του 1960, συμμετέχοντας ενεργά στην οικονομική αλλά και στην κοινωνική ζωή της πόλης⁴¹.

Στα 1956 εγκαταστάθηκε στην Αλεξανδρούπολη ο

Δραμινός γιατρός ωτορινολαρυγγολόγος Συμεών Δ. Πέσσαχ μαζί με την οικογένειά του. Ο Πέσσαχ εργάστηκε στην Αλεξανδρούπολη ως τα 1976 και στη συνέχεια από τα 1978 ως τα 1981, οπότε και αναχώρησε οριστικά⁴².

Θρησκευτική ζωή δεν υπήρχε, αφού τα λιγοστά μέλη των τριών αυτών οικογενειών δεν μπορούσαν να συγκροτήσουν Κοινότητα και οι μεγάλες γιορτές τελούσαν στα σπίτια τους, αντανακλώντας τη μοναξιά ενός χαμένου κόσμου.

Στα παραλειπόμενα της ιστορίας, υπάρχει και η θυσία ενός ήρωα. Στις 26 Σεπτεμβρίου 1948, μεσούντος του Εμφυλίου, που στο νομό Έβρου είχε ιδιαίτερη ένταση, «έπεσεν ηρωϊκώς» στο ύψωμα Αγίας Παρασκευής Φερρών Αλεξανδρουπόλεως ο 30χρονος λοχαγός Πεζικού Χαϊμ Ιακώβ Μορδώχ, μόνιμος αξιωματικός του ελληνικού στρατού «αγωνιζόμενος διά την ελευθερίαν της πατρίδος»⁴³.

Στο Εβραϊκό νεκροταφείο της Αθήνας στη Νίκαια, ο γράφων εντόπισε τα μνήματα και άλλων παλιών Αλεξανδρουπολιτών: της Φορτουνέ Ιακώβ Μπαλούλ, το γένος Ζιβρέ (5637-5721), γεννηθείσης «εν Αδριανουπόλει τω 1887» και θανούσας «τη 23 Απριλίου 1967», της Εσθήρ Ιωσήφ Ραφαήλ, το γένος Μπαλούλ (1900-1978), της Λουίζας Μωυσή Χάττεμ (5660-5713), θανούσας στις 16-2-1953, της Χρυσής Σαμουήλ Μέντα, που απεβίωσε στις 15-3-1964 (5724) σε ηλικία 75 ετών και του Νισήμ Σολομών Γκαρτή (5638-5716), θανόντος την 16-1-1956 σε ηλικία 78 ετών.

* * *

Στο Γιομ Κιπούρ του 5779, κατά την μνημόνευση των ονομάτων των αιμνήστων μελών της Ισραηλιτικής Κοινότητας Χαλκίδας, πρόσεξα με έκπληξη το όνομα του Γεοσούα Μπαλούλη μπεν Γιακώβ. Άλλη χρονιά δεν το είχα παρατηρήσει, προφανώς επειδή τώρα ασχολούμαι επισταμένα με την ιστορία των Αλε-

38 Γιώργος Ψύλλας, «Στους φίλους που χάθηκαν», *Ο Φάρος της Αλεξανδρούπολης*, τ. 53, Ιανουάριος-Μάρτιος 2015, σελ. 35-36.

39 Ζαφείρης Τ. Αλεξιάδης, *Αλήμπεη*, Εθνολογικό Μουσείο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2007, σελ. 44-45.

40 Χρύσα Κουλιάκη, *Η εβραϊκή παρουσία στην "αλίμενον [ταύτην] γωνίαν της Θράκης". Ντεντέ-Αγάτς-Αλεξανδρούπολη (1870-1965). Ιστορική και κινηματογραφική αποτύπωση*, Οσελότος, Αθήνα 2019, σελ. 154-156.

41 Ρούλα Δανή, «Οι συμπολίτες Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης (προέλευση-ενσωμάτωση- τύχη τους)», *Ο Φάρος της Αλεξανδρούπολης*, τ. 53, Ιανουάριος-Μάρτιος 2015, σελ. 39.

42 Γραπτή μαρτυρία στο γράφοντα του Δαβίδ Σ. Πέσσαχ, γιού του γιατρού Πέσσαχ, στις 18-3-2019.

43 Το μνήμα του λοχαγού Μορδώχ βρίσκεται στο Εβραϊκό νεκροταφείο της Αθήνας στη Νίκαια, από την επιτύμβια πλάκα του οποίου αντλήθηκαν οι πληροφορίες. Σύμφωνα με πληροφορία της Έμμα Μορδώχ Μέκιου στο γράφοντα (19-3-2019) ο Χαϊμ Μορδώχ καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη, από όπου ήρθε στην Αθήνα για σπουδές λίγο πριν το Διογμό. Οι γονείς του εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς, όπου και εξοντώθηκαν.

ξανδρουπολιτών Εβραίων.

Ο Γεοσούα (Ισουά) Μπαλούλης, όπως εξελλήνισε το επώνυμό του, εκ των «ιδρυτών» της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αλεξανδρουπόλεως στον Κανονισμό της του 1938, είχε εγκατασταθεί στη Χαλκίδα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ήταν σχετικά ευκατάστατος⁴⁴ και διατηρούσε κατάστημα ετοιμών ενδυμάτων και νεωτερισμών στην οδό Κριεζώτου, ενώ η κατοικία του ήταν στην οδό Αντωνίου. Οι παλιοί Χαλκιδάιοι τον θυμούνται στο μαγαζί του σε καθημερινές εμπορικές φιλονικίες με τους γείτονές του αδελφούς Κοέν, οι οποίοι εμπορεύονταν τα ίδια περίπου προϊόντα, που απευθύνονταν στον αγροτικό κόσμο της περιφέρειας, που κατηφόριζε από την Πλατεία Αγοράς. Ο Μπαλούλης έμεινε στη Χαλκίδα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970⁴⁵, όταν αναχώρησε για την Αθήνα, όπου και πέθανε το 1983⁴⁶. Τον

Το μνήμα του Αλεξανδρουπολίτη τραπεζίτη Ιακώβ Μπαλούλ στο Εβραϊκό νεκροταφείο Αθήνας.

θυμούνται οι παλιοί Χαλκιδάιοι Εβραίοι, καθώς το επώνυμό του ξεχώριζε από τα οικεία δικά μας ρωμανιώτικα επώνυμα, ενώ και η προφορά του στα ελληνικά ήταν διαφορετική, όπως των παλιών Σεφαραδιτών Εβραίων της Θεσσαλονίκης⁴⁷.

Η μεταπολεμική Αλεξανδρούπολη ήταν ασφαλώς μια διαφορετική πόλη από την προπολεμική. Για την εβραϊκή κοι-

νότητα είχε έρθει το τέλος. Οι μόνοι που επανήλθαν και λειτούργησαν για κάποια χρόνια την επιχείρησή τους ήταν οι Ρεϊτάν. Χωρίς Κοινότητα, χωρίς Συναγωγή, μόνοι σε μια έρημη πόλη. Ύστερα, η Συναγωγή εκποιήθηκε και η Ισραηλιτική Κοινότητα Αλεξανδρούπολης, αδρανής από το 1943, διαλύθηκε και τυπικά το 1970⁴⁸.

Οι Μπαλούλ ήταν οι τυχεροί της ιστορίας⁴⁹, αφού γλίτωσαν το Ολοκαύτωμα και κατέφυγαν σαν τα κυνηγημένα πουλιά στην νότια Ελλάδα. Το όνομα του Γεοσούα Μπαλούλη θα μνημονεύεται κάθε χρόνο στο Κιπούρ στη Συναγωγή της Χαλκίδας. Όμως, ποιος θα πει Καντίς, ποιος θα κάνει Ασκαβά, ποιος Γιεσιβά για τους πολλούς που χάθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα του θανάτου, που έσβησαν τα επώνυμά τους; Ποιος θα θυμάται τους Χάτεμ, τους Αντούτ, τους Αρένος, τους Εσκενάζυ, τους Νταβίντ, τους Μπενιαμίν, τους Αμπουλάφια⁵⁰, τους Σιμσή, τους Μιτράνι, και τόσους

44 Το όνομα του εμφανίζεται στο Πρακτικό αρ. 45 του Δ.Σ. της Ισραηλιτικής Κοινότητας Χαλκίδας της 17-10-1948, όπου ελήφθη απόφαση για αύξηση της εισφοράς (πέτσια) των μελών της Κοινότητας και καθορισμό της με εισοδηματικά κριτήρια και ο Μπαλούλης κατατάχθηκε στην κατηγορία «Β», με καταβλητέα εισφορά 10.000 δραχμές. Βλ. Μαΐρ Μάισης, *Ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας Χαλκίδας από το 586 π.Χ. ως το 2001 μ.Χ.*, Ισραηλιτική Κοινότητα Χαλκίδας, Χαλκίδα 2013, σελ. 364-365.

45 Αρ. 114/28-05-1960 Ληξιαρχική Πράξις Γάμου του Ληξιαρχείου Χαλκίδας και αρ. 26, τόμος 18 της 6-07-1983 Ληξιαρχική Πράξη Θανάτου του Ειδικού Ληξιαρχείου Αθηνών. Ο Ισουά Μπαλούλης του Ιάκωβου και της Φουρτούνε είχε γεννηθεί στην Αλεξανδρούπολη στις 14-05-1904. Σε ώριμη ηλικία, στις 28-06-1959 ο Μπαλούλης παντρεύτηκε στη Συναγωγή Χαλκίδας την Κερκυραία Ιουλία Ισραέλ του Σάββα και της Ρόζας. Απεβίωσε στις 5-7-1983 στην Αθήνα, από νεφρική ανεπάρκεια. Στην Αθήνα κατοικούσε στην οδό Μιχαήλ Βόδα 34, περιοχή στην οποία τα χρόνια εκείνα είχαν εγκατασταθεί πολλές εβραϊκές οικογένειες. Χαρακτηριστικό είναι ότι στη ληξιαρχική πράξη γάμου, ο τότε Ληξιαρχος Χαλκίδας, ανεξοικειωτός με τα εβραϊκά ονόματα σημείωσε το όνομα της μητέρας του ως «Φωτεινή» αντί του ορθού «Φουρτουνέ», όνομα που αποτελεί μετάφραση στα λατίνιο του εβραϊκού Μαζαλτόβ. Στη ληξιαρχική πράξη θανάτου του, το μητρώνυμό του αναγράφεται στην ελληνική μετάφρασή του ως «Ευτυχία». Στην καταχώρηση της Οικογενειακής Κατάστασής του, η οποία μου επιδείχθηκε, χωρίς να μου χορηγηθεί Πιστοποιητικό, το όνομα της μητέρας του καταγράφεται ορθά ως Φουρτούνε. Ευχαριστώ θερμά το Ληξιαρχο Χαλκίδας Αλέξανδρο Πασχαλίδη για τη βοήθειά του.

46 Το μνήμα του Μπαλούλη βρίσκεται στο Εβραϊκό νεκροταφείο της Αθήνας, στη Νίκαια.

47 Προφορική μαρτυρία Μαΐρ Μάιση στον γράφοντα, Οκτώβριος 2018.

48 ΦΕΚ Τεύχος Β', αρ. φύλλου 197/23-3-1970.

49 Ο Γιακώ Μπαλούλ διεσώθη επίσης από το Διογμό και απεβίωσε στη Νέα Σμύρνη Αττικής το 1953. Ενώ ο Νισήμ Μπαλούλ είχε προαιποβίσει στην Κωνσταντινούπολη το 1940. Βλ. Ριτζαλέος, *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη*, σελ. 63, σημ. 73. Στο εβραϊκό νεκροταφείο της Αθήνας στην Νίκαια ο γράφων εντόπισε το ιδιαίτερα εντυπωσιακό μνήμα του Ιακώβ Χαΐμ Μπαλλούλ, εξ Αδριανουπόλεως, που όμως αναγράφεται ότι απεβίωσε το 1958 (και όχι το 1953) σε ηλικία 82 ετών.

50 Οι οικογένειες των Μποχώρ και Ησαΐα Αμπουλάφια, όπως και αυτές των Γιομτώβ Ματαλόν, Γιοσέφ Μιτράνι, Λεών Μιτράνι, τα μέλη των οποίων ήταν όλοι τους Έλληνες Εβραίοι από την Αλεξανδρούπολη, κατέφυγαν την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1941 στη Λήμνο, ελπίζοντας ότι στο ακριτικό νησί θα αποφύγουν τις περαιτέρω διώξεις. Δυστυχώς οι περισσότεροί τους εκτοπίστηκαν

Άριθ. 20724.

(11)

Περὶ διαλύσεως Ἰσραηλιτικῶν τινῶν Κοινοτήτων.

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΕΘΝ. ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

Ἐχόντες ὑπ' ὄψει τὰς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 3 τοῦ Ν.Δ. 301)1969 ἀπερὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν περὶ Ἰσραηλιτικῶν Κοινοτήτων διατάξεων καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 8) 27.1.1970 πράξιν τοῦ Κεντρικοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συμβουλίου Συντονισμοῦ καὶ Γνωματεύσεως, ἀποφασίζομεν:

Διαλύομεν τὰς Ἰσραηλιτικὰς Κοινοτήτας 1) Ἀλεξανδρουπόλεως, 2) Δράμας, 3) Ζακύνθου, 4) Νέας Ὁρεστιάδος καὶ 5) Φλωρίνης, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἀριθμοῦσιν ἐλάττωνας τῶν πέντε (5) οἰκόμενων.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 10 Μαρτίου 1970,

Ο ΠΡΩΥΠΟΥΡΓΟΣ

ΚΑΙ ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ ἀπόφαση διάλυσης τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινοτήτας Ἀλεξανδρούπολης -μαζὶ με τὶς Κοινοτήτες Δράμας, Ζακύνθου, Νέας Ὁρεστιάδος καὶ Φλωρίνης- ποὺ δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ ἀρ. 197, τ.Β' τῆς 23.3.1970.

ἄλλους Ἀλεξανδρουπολίτες Εβραίους;...

Για ὅλους αὐτούς, τοὺς Ἕλληνες Εβραίους τῆς Ἀλεξανδρούπολης, ποὺ ἐξοντώθηκαν ἀπὸ τοὺς Γερμανούς, ἀς εἶναι ἡ μελέτη αὐτὴ ἓνα ἐλάχιστο μνημόσυνο.

Post Scriptum – Αναπάντητα Ερωτήματα

Υπάρχουν ἐρωτήματα ποὺ μένουν ἀναπάντητα σε μὴ ἓνα ἐρευνα. Μποροῦσε νὰ εἶναι διαφορετικὴ ἡ μοῖρα τῶν Ἀλεξανδρουπολιτῶν Εβραίων; Μποροῦσε ἀραγε ἡ Βουλγαρία νὰ κρατήσῃ ἄλλη στάση ἀπέναντί τους; Υἱήρχαν ἀντιστασιακοὶ πυρήνες στὴν περιοχὴ, τέτοιοι ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ τοὺς βοηθήσουν; Κι ἀν ναι, ἦταν οἱ 42 συλληφθέντες σε θέση νὰ ἀκολουθήσουν ἄλλο δρόμο γιὰ νὰ σωθοῦν;

Υπάρχουν καὶ ὕστερα ἐρωτήματα, γιὰ τὰ μετέπειτα. Γιατί παρέμενε στὴ σιωπὴ ἡ μνήμη τοὺς μέχρι πρό-σφατα⁵¹; Γιατί ἀργήσε τόσο ἀνακινηθεῖ τὸ θέμα καὶ νὰ

ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1943 καὶ οδηγήθηκαν μέσω Θεσσαλονίκης στὸ Ἄουσβιτς – Μπίρκεναου, ὅπου σχεδὸν στὸ σύνολό τοὺς ἐξοντώθηκαν. Εἶχε προηγηθεῖ ἀποτυχημένη ἐπιχείρηση ἀπομάκρυνσής τοὺς ἀπὸ τὸ νησί με τὴ βοήθεια τοῦ ΕΑΜ καὶ τοῦ ἐπικεφαλῆ τοῦ Ἀνδρέα Νοῦλα. Βλ. Ὀλγα Ματζάρη καὶ Θανάσης Παπαδόπουλος, «Οἱ προσφυγικὲς εβραϊκὲς οἰκογένειες στὴ Λήμνο», στὸ Ἀριστείδης Γ. Τσοτρούδης, *Ἡ γερμανικὴ Κατοχὴ τῆς Λήμνου 1941-1944*, Λήμνος 2011, [σελ. 174-178], σελ. 174, σὴμ. 28 καὶ σελ. 177-178.

51 Το 1997 δημοσιεύθηκε στὰ *Χρονικά* μὴ ἀνακοίνωση τοῦ Κεντρικοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλλάδος, με τὴν ὁποία ζητεῖτο ἡ παροχὴ στοιχείων γιὰ Ἰσραηλιτικὲς Κοινοτήτες τῆς Βόρειας Ἑλλάδας, γιὰ τὶς ὁποῖες ἐλάχιστα στοιχεῖα ἦταν γνωστά. Σε ἀνα-

«ἀνασυρθεῖ» ἡ μνήμη τοὺς ἀπ' τὸ σκοτάδι; Γιατί ἀκόμη καὶ σήμερα δημοσιευμένα ἐγγράφα τῶν βουλγαρικῶν ἀρχείων δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ στὰ ἑλληνικά, ὡς ἐλάχιστος φόρος στὴ μνήμη τοὺς⁵²; Καὶ γιατί ἓνα τέτοιο σημαντικό θέμα ἐνδιαφέρει περισσότερο τοὺς Βούλγαρους καὶ ὄχι τοὺς Ἕλληνες; Γιατί, 28 χρόνια μετὰ τὴν πτώση τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος, δὲν ἐπιδιώχθηκε μὴ ἐπίσημη ἐρευνα στὰ βουλγαρικὰ ἀρχεῖα; Ἀλλὰ ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, δὲν ἀπαντῶνται ὅλα τὰ ἐρωτήματα ἀπὸ μὴ ἓνα ἐρευνα. Ἡ ὀρθότερα, κάποια ἀπὸ αὐτὰ παραμένουν ἀναπάντητα, γιατί ἀπαντῶνται με τὴ σιωπὴ...

Παράρτημα

Ὅταν ὁ κορμὸς αὐτῆς τῆς μελέτης εἶχε ὀλοκληρωθεῖ, δημοσιεύτηκε μὴ *Κατάσταση* με ὀνόματα 88 ἀπωλεσθέντων Ἀλεξανδρουπολιτῶν, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἀταξινόμητο Ἀρχεῖο ΚΙΣ-ΟΠΑΙΕ, ποὺ βρίσκεται στὰ παλιὰ γραφεῖα τοῦ ΚΙΣ στὴν οδὸ Σουρμελή⁵³. Ἡ *Κατάσταση* αὐτὴ, «εμφαίνουσα τοὺς ἀπαχθέντας ὑπὸ τῶν Γερμανῶν καὶ θανατωθέντας εἰς Στρατόπεδα Συγκεντρώσεως ἐν Γερμανία Ἰσραηλίτας κατοίκους Ἀλεξανδρουπόλεως», καταρτίστηκε στὶς 4-8-1958 καὶ φέρει σφραγίδα τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινοτήτας Διδυμοτείχου καὶ δυσανάγνω-

πόκριση τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς, δημοσίευσε ὁ γράφων ἓνα μικρὸ κείμενο, ἀναφορικὰ με τὶς τρεῖς μικρὲς Κοινοτήτες τοῦ Νομοῦ Ἐβρου, ἡ μνήμη τῶν ὁποίων παρέμενε ὡς τότε στὴ σιωπὴ. Βλ. Θρασύβουλος Ὁρ. Παπαστρατῆς, «Ἰσραηλιτικὴ Κοινότητα Νέας Ὁρεστιάδος-Ἰσραηλιτικὴ Κοινότητα Ἀλεξανδρούπολης-Εβραῖοι στὸ Σουφλί», *Χρονικά ΚΙΣΕ*, φ. 154/Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1998, σελ. 6-7. Για πολλὰ χρόνια, τὸ δημοσίευμα αὐτὸ παρέμενε τὸ μοναδικὸ γιὰ τοὺς Εβραίους τῆς Ἀλεξανδρούπολης.

52 Νάντια Ντάνοβα, «Μάρτης τοῦ 1943 στὶς κατεχόμενες ἀπὸ τὴ Βουλγαρία περιφέρειες τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας: Μνήμη καὶ γνώση», στὸ Κ. Γαρδίκου, Α.-Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης, Κ. Ράπτης (ἐπιμ.), *Ἡ μακρὰ σκιά τῆς δεκαετίας τοῦ '40. Πόλεμος, κατοχὴ, ἀντίσταση, ἐμφύλιος*, ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2015, [σελ. 179-188], σελ. 185. Ἡ Ν. Danova καὶ ὁ R. Avramov ἐπιμελήθηκαν τὴν ἐκδόση δυο τόμων, ποὺ ἐκδόθηκαν τὸ 2013 με τίτλο *Deportatsiia na evreite ot Vardarska Makedonia, Belomorska Trakiiia I Pirov mart 1943 g. Dokumenti ot balgarskite arhivi* (Ὁ ἐκτοπισμὸς τῶν Εβραίων τῆς Μακεδονίας τοῦ Βαρδάρη, τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Πίροτ, Μάρτης 1943. Ντοκουμέντα ἀπὸ τὰ βουλγαρικὰ ἀρχεῖα).

53 Ἄννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μία ἀτελείωτη διαπραγματεύση. Ἡ ἀνασυγκρότηση τῶν ἐλληνικῶν εβραϊκῶν κοινοτήτων καὶ οἱ γερμανικὲς ἀποζημιώσεις, 1945-1961*, Ποταμός, Ἀθήνα 2019, 332. Ευχαριστῶ θερμὰ τὴν Ἄννα – Μαρία Δρουμπούκη γιὰ τὴ βοήθειά τῆς.

στη υπογραφή. Σκοπός της κατάρτισής της ήταν να χρησιμοποιηθεί για τις γερμανικές αποζημιώσεις και σε αυτήν καταγράφονται ονόματα Αλεξανδρουπολιτών Εβραίων, που δεν έχουν περιληφθεί στο *Μαρτυρολόγιο* που καταχωρήθηκε στην παρούσα μελέτη. Πρόκειται για άτομα που συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν από άλλα μέρη εκτός Αλεξανδρουπόλεως. Κάποια άλλα άτομα εμφανίζονται με παραλλαγές στα στοιχεία τους, πιθανώς από σύγχυση του πατρικού και του συζυγικού επωνύμου, ενώ μικρές αποκλίσεις παρουσιάζονται και στο έτος γέννησης.

Από το *Μαρτυρολόγιο* που συνέταξε ο γράφων απουσιάζουν πιθανότατα τα παρακάτω ονόματα που περιλαμβάνονται στην ανωτέρω *Κατάσταση* του αταξινόμητου Αρχείου του ΚΙΣ-ΟΠΑΙΕ:

1. Αμπουλάφια Ισδιά του Ραφήλ, γεννημένος το 1901
2. Αμπουλάφια Σάρρα του Αβραάμ, γεννημένη το 1905
3. Αμπουλάφια Ραφαήλ του Ασαία, γεννημένος το 1931
4. Γκερόν Σάρρα του Λεών, γεννημένη το 1900
5. Γκερόν Ινές του Νισσήμ, γεννημένη το 1912
6. Γκερόν Μπέρτα του Νισσήμ, γεννημένη το 1928⁵⁴
7. Γιεγιέν Σαμουήλ του Νισσήμ, γεννηθείς το 1891
8. Γιεγιέν Ρεββέκα, γεννηθείσα το 1902
9. Γιεγιέν Ναφταλή του Σαμουήλ, γεννηθείς το 1925
10. Γιεγιέν Μουρδή του Σαμουήλ, γενν. το 1926
11. Ισχακή Αβραάμ του Ζαδίκ, γεννηθείς το 1867
12. Ισχακή Βίδα του Μωυσή, γεννηθείσα το 1869
13. Ισχακή Μπολισσού του Αβραάμ, γεννηθείσα το 1908
14. Ισχακή Γαβριήλ του Αβραάμ, γεννηθείς το 1915
15. Κουζή Ιωσήφ του Ισραήλ, γεννηθείς το 1883
16. Κουζή Σάρρα, γεννηθείσα το 1891
17. Κουζή Ραχήλ του Ιωσήφ, γεννηθείσα το 1914
18. Κουζή Μωύς του Ιωσήφ, γεννηθείς το 1919
19. Κουζή Λούνα του Ιωσήφ, γεννηθείσα το 1925
20. Κουζή Μπολισσού του Σαούλ, γεννηθείσα το 1922
21. Μπεχάρ Άλμπερτ του Βενιαμίν, γεννηθείς το 1899⁵⁵

54 Προφανώς πιθανότατα για τη Μπέτυ Γκερόν, που υπήρξε μαθήτρια της Β' τάξης του Γυμνασίου Αλεξανδρούπολης στα 1938-39. Βλ. Κουλιάκη, ό.π., σελ. 77.

55 Στη βάση δεδομένων του Γιάντ Βασέμ ο Άλμπερτ Μπεχάρ αναφέρεται γεννηθείς το 1900, έγγαμος με τη Μαίρη Μαλκή, του εκ μητρός γένους Ρομάνο, μόνιμος κάτοικος Αλεξανδρούπολης, προσωρινά διαμένων στην Κομοτηνή, σύμφωνα με τη δήλωση της ανιψιάς του Ντόνας Ρομάνο.

22. Μπεχάρ Μαριάμ του Χαΐμ, γεννηθείσα το 1906
23. Μπεχάρ Βενιαμίν του Άλμπερτ, γεννηθείς το 1862
24. Μπεχάρ Ιούδας του Άλμπερτ, γεννηθείς το 1927
25. Μπεχάρ Βενιαμίν του Άλμπερτ, γεννηθείς το 1927⁵⁶
26. Μπεχάρ Ιεσουά του Δαβίδ, γεννηθείς το 1896
27. Μπεχάρ Σάρρα, γεννηθείσα το 1903
28. Μπεχάρ Νισσήμ του Ιεσουά, γεννηθείς το 1924
29. Μπεχάρ Δουδού, γεννηθείσα το 1871
30. Μπεχάρ Νεαμά του Μορδοχαΐ, γεννηθείσα το 1900
31. Μεβοράχ Αβραάμ του Πρεζέντε, γεννηθείς το 1891
32. Μεβοράχ Βικτωρία, γεννηθείσα το 1901
33. Μεβοράχ Μάρκος του Αβραάμ, γεννηθείς το 1921
34. Μεβοράχ Ντουντού του Πρεζέντε, γεννηθείσα το 1881
35. Μιτράνι Λεών του Ιωσήφ, γεννηθείς το 1862
36. Μιτράνι Μαζαλτώ, γεννηθείσα το 1870
37. Μιτράνι Ζίλδα του Λεών, γεννηθείσα το 1894
38. Μεσσουλάμ Ισαάκ του Αβραάμ, γεννηθείς το 1888
39. Ματαλών Γιομτώβ του Σολομών, γεννηθείς το 1885
40. Ματαλών Νεάμα του Σολομών, γεννηθείσα το 1887
41. Ματαλών Σάρρα του Σολομών, γεννηθείσα το 1907
42. Ματαλών Λεών του Σολομών, γεννηθείς το 1912
43. Μπράουνσταϊν Σολομών του Ιωσήφ, γεννηθείς το 1887⁵⁷
44. Μπράουνσταϊν Ελίζα του Σολομώντος, γεννηθείσα το 1923⁵⁸
45. Μπράουνσταϊν Αβραάμ του Σολομώντος, γεννηθείς το 1932
46. Μαγρίσσο Χαΐμ του Ισαάκ, γεννηθείς το 1865
47. Μαγρίσσο Μπολισσού, γεννηθείσα το 1877
48. Μαγρίσσο Ρετζίνα, γεννηθείσα το 1894
49. Μαγρίσσο Ιζιδόρ του Σαμουήλ, γεννηθείς το 1913
50. Μαγρίσσο Βιτάλη του Σαμουήλ, γεννηθείς το 1917
51. Ρεϊτάν Ρεβέκκα του Αβραάμ, γεννηθείσα το 1906

56 Προφανώς πρόκειται για τα δίδυμα που αναφέρονται στην κίνηση του Ληξιαρχείου Αλεξανδρούπολης, που δημοσιεύτηκε στο *Βήμα της Θράκης* (Βλ. *Χρονικά*, φ. 251, στο Β' μέρος της παρούσας μελέτης). Βλ. επίσης Κουλιάκη, ό.π., σελ. 76, όπου οι αδελφοί Ιούδας και Βενιαμίν Μπεχάρ εμφανίζονται ως μαθητές του Γυμνασίου Αλεξανδρούπολης στα 1938-39.

57 Στη βάση δεδομένων του Γιάντ Βασέμ ο Σολομών Μπράουνσταϊν του Γιοσέφ και της Ρούθ, γεννηθείς στη Βάρνα το 1877, φαίνεται κάτοικος Ξάνθης, σύμφωνα με την κατάθεση του Σαμπετάι Τσιμίνιο. Υπάρχει άλλη μια καταγραφή με το ίδιο ονοματεπώνυμο, για άτομο γεννημένο το 1889, επίσης κάτοικο Ξάνθης, με σύζυγο τη Ρεγγίνα Χάτεμ, που έχει γίνει από τη Ματίλντα Μεφάνο.

58 Στη βάση δεδομένων του Γιάντ Βασέμ η Ελίζα Μπράουνσταϊν του Σολομώντος και της Ρεγγίνας του γένος Χάτεμ, ήταν άγαμη, γεννηθείσα στην Ξάνθη, όπου και κατοικούσε, σύμφωνα με την κατάθεση του Σαμπετάι Τσιμίνιο.

Βιβλιογραφία

Δημοσιευμένες Πηγές

- Βερέμης Θάνος και Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (επιμέλεια), *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999
- *Βιβλίο Μνήμης*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, Αθήνα 1979
- Γαβριηλίδης Γαβριήλ, *Μέγας Οδηγός Βορείου Ελλάδος Θεσσαλίας-Μακεδονίας-Θράκης 1939-1940*, έκδοση Μ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1939
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εκπαιδύσεως κατά το σχολικό έτος 1928-1929, Μέρος Α. Δημοτική Εκπαίδευση*, Εν Αθήναις 1933
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. IV - Τόπος γεννήσεως - Θρησκεία και Γλώσσα - Υπηκοότητες*, Εν Αθήναις 1935
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951. Τόμος II - Πίνακας Δημογραφικών και Κοινωνικών Χαρακτηριστικών του Πληθυσμού*, Εν Αθήναις 1958
- Ιγγλέσης Νικόλαος Γ., *Οδηγός της Ελλάδος, απάσης της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας μετά των νήσων του Αρχιπελάγους και των νήσων: Κρήτης - Κύπρου - Σάμου*, έτος Γ', τόμος Α', Εν Αθήναις 1911
- Ιγγλέσης Νικόλαος Ι., *Οδηγός της Ελλάδος, Έτος Γ', Αθήνα 1926*
- Ιγγλέσης Νικόλαος Ι., *Οδηγός της Ελλάδος, Περίοδος Γ', τεύχος Β', Αριθμός 16, Αθήνα 1949*
- Κατάλογος Συνδρομητών Τηλεφώνου Αλεξανδρουπόλεως, 1938
- Μιχαήλ Γ.Ν., *Ελληνικός Οδηγός*, ιδιοκτησία εταιρείας Κυριέρης - Γιαννόπουλος & Σια, εκδόσεις GEO, Αθήνα 1920
- Πατέλης Μιχάλης, *Αλεξανδρούπολη. Οικονομία Πανόραμα 1870-1970*, εκδόσεις Πέλητη, Αλεξανδρούπολη 2007
- Cervati Raphael C., (Ed.), *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur) du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1891
- Cervati Raphael C. (Ed.), *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur) du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1895
- Cervati Raphael C. (Ed.), *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur) du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1896-1897
- Cervati Raphael C. (Ed.), *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1909
- Cervati Raphael C. (Ed.), *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*, Constantinople 1912
- Rizzo A. (Ed.), *Annuaire Oriental. Albanie, Bulgarie, Egypte, Grece, Iraq, Palestine, Roumanie, Syrie, Turquie, Yougoslavie*, Wien 1930

Comité Français pour YAD VASHEM
 64, avenue MARCEAU
 75008 PARIS

Feuille de Témoignage
 DAF-ED יד-דת

יד ושם
 ת.ד. 7. 3477

חוק ומורה השואה ותגבורתה ויד ושם תשי"ג 1953 קובץ בסעיף מס' 2:	LA LOI SUR LA COMMÉMORATION DES MARTYRS ET DES HÉROS. 5713-1953 stipule dans l'Article 2 :
חוק ומורה השואה ותגבורתה ויד ושם תשי"ג 1953 קובץ בסעיף מס' 2:	Il incombe à YAD VASHEM de recueillir, sur le sol de la patrie, le souvenir de tous ceux, parmi le peuple juif, qui ont péri dans la Shoah ou dans la lutte contre l'ennemi nazi et ses complices, et de perpétuer leur nom ainsi que celui des communautés, organisations et institutions anéanties pour la seule raison qu'elles étaient juives.
שם המטבח 1. <i>MITRAMILEVRIHATEM</i>	
השם המטרי (שם לפני הישיבה) 2. <i>BOULISSOU</i>	
מקום הלידה 4. <i>CHAMAK KAL</i> (שם ארץ)	Date de naissance 3. <i>1928</i>
שם האם 6. <i>SAVANA</i> (שם האם)	Prénom de la mère 5. <i>SAVANA</i>
מקצוע 8. <i>AVRAAM</i>	Prénom du conjoint (née) 7. <i>SAVANA</i> (שם בת זוג או שם שפתח לפני הישיבה)
מקום מגורים לפני המלחמה 9. <i>ALEXANDROPOULIS</i>	
מקום מגורים במלחמה 10. <i>ALEXANDROPOLIS</i> (שם מקום מגורים במלחמה)	
מצבו ביום המות (תאריך, מקום, וכו') 11. <i>MORTE DANS LE DEPORTEE</i> (שם ומצבו ביום המות)	
אני החיים 9220 (מספר תעודת זהות) הניחתי (מספר תעודת זהות)	
קירבה (מספרים 14 בלבד) 12. <i>C'ETAIT MA GRANDE MERE</i>	
חתימה 13. <i>M. Melano</i>	
מקום ותאריך 14. <i>PARIS AVRIL 2000</i>	
* או לחילופין את שמו של כל נספה על ידי נכדו *	
* Prière d'inscrire le nom de chaque victime de la Shoah sur un formulaire différent.	

9223

:.. ונתתי להם בביתי ובביתו יד ושם... אשר לא יכחד *
 ..je leur donnerai dans ma maison et dans mes murs une place et un nom...qui ne périra pas Essaié, LVL 5

Η δήλωση απώλειας για τη Μπουλισού Χάτεμ, το γένος Μιτράνι, στο Γιαντ Βασέμ.

- 52. Ρεϊτάν Νισσήμ του Αβραάμ, γεννηθείς το 1910
- 53. Ρεϊτάν Ματίκα του Μιχαέλ, γεννηθείσα το 1916
- 54. Σιμσή Μπολισσού του Μαΐρ, γεννηθείσα το 1909
- 55. Σιμσή Άντζελ του Μαΐρ, γεννηθείς το 1911
- 56. Σιμσή Ισαάκ του Μαΐρ, γεννηθείς το 1921
- 57. Λεβή Μπολισσού του Ιακώβ, γεννηθείσα το 1876
- 58. Λεβή Ζακ του Ραφαέλ, γεννηθείς το 1879
- 59. Λεβή Ρεβέκκα του Ραφαέλ, γεννηθείσα το 1910
- 60. Λεβή Ματίλντη του Ραφαέλ, γεννηθείσα το 1912

Τα ονόματα αυτά καταγράφονται εδώ στην αιώνια μνήμη των Ελλήνων Εβραίων της Αλεξανδρούπολης. Τα αρχεία στην Ελλάδα βρίσκονται δυστυχώς σε «θραυσματική κατάσταση»⁵⁹ και ασφαλώς κρύβουν πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, που η έρευνα θα φέρει στο μέλλον στην επιφάνεια. Ας είναι η μελέτη αυτή ένα έναυσμα για να ανοίξουν δρόμοι και παράθυρα στην περαιτέρω διερεύνηση...

59 Στο ίδιο, σελ. 133-134.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Αλεξιάδης Ζαφείρης Τ., *Αλήμπεη*, Εθνολογικό Μουσείο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2007
- Αλεπάκος Πέτρος, «Η ακμή και η παρακμή της Ελληνικής κοινότητας Δεδέαγατς (1872-1915)», *Ενδοχώρα*, τ. 100, Ιούνιος 2016, [σελ. 33-42]
- Αποστολίδης Θανάσης, *Αλεξανδρούπολη. Μορφές-γεγονότα-αναμνήσεις*, Αλεξανδρούπολη 1977
- Αποστολίδης Θανάσης, *Θυμάμαι... Θυμήθηκα... Μου θύμισαν...*, Πρόκνη-Παρατηρητής, Κομοτηνή 1997
- Άρεντ Χάννα, *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2009
- Bisser Petron, «Η πολιτική της Βουλγαρίας έναντι της Ελλάδας μετά τη δεκαετία του '30 και η βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης», στο Χρ. Χατζηϊωσήφ (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945, Κατοχή-Αντίσταση*, Γ' τόμος, μέρος 1^ο, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 151-173
- Γκρίνμπεργκ Νάταν, *Ντοκουμέντα*, μετάφραση Νικολέτα Ράλτσεβα, εισαγωγή-επιστημονική επιμέλεια Βασίλης Ριτζαλέος, εκδόσεις Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2013
- Δανή Ρούλα, «Οι συμπολίτες Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης», *Ο Φάρος της Αλεξανδρούπολης*, τ. 36, Οκτ.-Δεκ. 2010, σελ. 37-40
- Δραγούμης Ίων, *Σαμοθράκη. Το νησί*, Αθήνα 1926 (Β' έκδοση)
- Δραγούμης Ίων, *Όσοι ζωντανόι*, εκδόσεις Αθηνά, Αθήνα χ.χ.
- Δραγούμης Ίων, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες. Ελληνικός πολιτισμός*, εκδόσεις Ευθύνη, Αθήνα 2000
- Δρουμπούκη Άννα – Μαρία, *Μια ατελείωτη διαπραγματεύση. Η ανασυγκρότηση των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων και οι γερμανικές αποζημιώσεις, 1945-1961*, Ποταμός, Αθήνα 2019
- Ζηβελδής Στυλιανός Απ., «Αλεξανδρούπολη. Στα μονοπάτια της μνήμης», *Ενδοχώρα*, Ειδικό τεύχος 1, Φθινόπωρο 1992, Αλεξανδρούπολη
- *Η Μαύρη Βίβλος των Βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην 1941-1944*, Πανεπιστήμιον Αθηνών – Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1945
- Κανδυλάκης Μανώλης, *Εφημεριδογραφία [και περιοδικά] Μακεδονίας και Θράκης*, University Studio Press/Εκφραση, Θεσσαλονίκη 2006
- Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1997
- Καρακούσης Δημήτρης Δ., *Θράκη. Τουριστικός, Ιστορικός, Αρχαιολογικός Οδηγός*, Αλεξανδρούπολη 1995
- Καρατζόγλου Γιάννης, *Ο αφανισμός των Θεσσαλονικέων Εβραίων της Γαλλίας. 1942-1944*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014
- Καργάκος Σαράντης Ι., *Αλεξανδρούπολη. Μια νέα πόλη με παλιά ιστορία*, Αθήνα 2000
- Κλήμη Παναγιωτοπούλου Σοφία, *Στο δέντρο του ερημίτη*, εκδόσεις Ερωδός, Θεσσαλονίκη 1996 (2^η έκδοση)
- Κοτζαγεώργη – Ζυμάρη Ξανθίππη (επιμέλεια), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, ΙΜΧΑ – Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002
- Κοτζαγεώργη – Ζυμάρη Ξανθίππη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατ. Μακεδονία και Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο Κοτζαγεώργη – Ζυμάρη (επ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, ΙΜΧΑ – Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 137-192.
- Κουλιάρη Χρύσα, *Η εβραϊκή παρουσία στην “αλίμενον [ταύτην] γωνίαν της Θράκης”. Ντεντέ-Αγάτς-Αλεξανρούπολη (1870-1965). Ιστορική και κινηματογραφική αποτύπωση*, Οσελότος, Αθήνα 2019.
- Κριτού Αθανάσιος, *Αλεξανδρούπολη. Η εκατοντάχρονη ιστορία της. 1878-1978*, Αλεξανδρούπολη 1995
- Κυριακίδης Στίλπων Π., *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι, Σύλλογος Προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Εν Αθήναις 1919
- Κυρκούδης Θεόδωρος, *Ιατροί και Ιατρική στη Θράκη*, Αλεξανδρούπολη 2005
- Μαγκριώτης Δημήτριος Ι., *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα 1949
- Μάϊσης Μάϊρ Σ., *Ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας Χαλκίδας από το 586 π.Χ. ως το 2001 μ.Χ.*, Ισραηλιτική Κοινότητα Χαλκίδας, Χαλκίδα 2013
- Μαρίνοβα-Χρηστίδη Ρουμιάνα, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Ευρωπαϊκή εξαίρεση» στο Γιώργος Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), *«Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια»*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 53-56
- Ματζάρη Όλγα και Θανάσης Παπαδόπουλος, «Οι προσφυγικές εβραϊκές οικογένειες στη Λήμνο», στο Αριστείδης Γ. Τσοτρούδης, *Η γερμανική Κατοχή της Λήμνου 1941-1944*, Λήμνος 2011, σελ. 174-178
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χρ. Χατζηϊωσήφ (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, τόμος Β', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σελ. 10-35
- Μεσσίνας Ηλίας Β., *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1998
- Μιζάν Ισαάκ – Σαμουήλ Λ., Ραββίνος, *Σσουλχάν Αρούχ. Οδηγός για την εφαρμογή του Νόμου σύμφωνα με τη Σεφαραδίτικη παράδοση*, Αθήνα 2017
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912-1930)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996
- Μόλχο Μικαέλ και Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την Μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976
- Μόλχο Ρένα, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στο Μεσοπόλεμο και πώς η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 82, Ιούνιος 2003, σελ. 53-59.
- Μποτονάκη Αλεξάνδρα (επιμ.), *Σελίδες από την ιστορία της Αλεξανδρούπολης και της γύρω περιοχής*, Πολιτιστικός και Ψυχαγωγικός Σύλλογος Αλεξανδρουπολιτών Αττικής, Αθήνα 2010

- Ντάνοβα Νάντια, «Μάρτης του 1943 στις κατεχόμενες από τη Βουλγαρία περιφέρειες της Θράκης και της Μακεδονίας: Μνήμη και γνώση», στο Γαρδίκια Κατερίνα, Δρουμπούκη Άννα-Μαρία, Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Ράπτης Κώστας (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος, κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, [σελ. 179-188]
- Ξανθούλης Γιάννης, *Αλεξανδρούπολη. Ξαν παραμύθι... σαν ιστορία*, Εθνολογικό Μουσείο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2009
- Οι Εβραίοι της Λήμνου, *Χρονικά ΚΙΣΕ*, τ. 154/Μάρτ.-Απρ. 1998.
- Παναγιώτου Γιώργος, «Δεδέαγατς- Αλεξανδρούπολη. Κάτω από τη σκέπη του πολιούχου Αγ. Νικολάου», *Ενδοχώρα*, τ. 75-76/2001, σελ.
- Πατέλης Μιχάλης και Ολυμπία Πατέλη, *Ο τύπος του Έβρου, 1890-1910*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ροδόπης-Έβρου, Αλεξανδρούπολη 2010,
- Pierron Bernard, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεώτερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μετάφραση Γιώργος Σαρατσιώτης, Πόλις, Αθήνα 2004
- Ριτζαλέος Βασίλης, «Το τέλος των εβραϊκών κοινοτήτων στη Βουλγαρική ζώνη κατοχής», *Χρονικά Κ.Ι.Σ.Ε.*, τ. 162/Ιούλ.-Αύγ. 1999, σελ. 3-7.
- Ριτζαλέος Βασίλης, *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006
- Σαρηπηδών, «Θρακικά Αναμνήσεις. Το Δεδέαγατς», στο *Θρακική Επετηρίς*, Ετήσιον Δημοσίευμα της Εν Αθήναις Θρακικής Αδελφότητας, Εν Αθήναις 1897, σελ. 311-317.
- Σταυρουλάκης Νίκος, «Εισαγωγή» στο Ερρίκος Σεβίλλιας, *Αθήνα-Άουσβιτς*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1995, σελ. 10-30
- Τεμριτσιόδη Μαρία, *Από το Δεδέαγατς στην Αλεξανδρούπολη. Η ιστορία της πόλης από το 1860 έως το 1920*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη 2009
- Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995
- Φρεζής Ραφαήλ, «Η Ισραηλιτική Κοινότητα Νέας Ορεστιάδας», *Χρονικά Κ.Ι.Σ.Ε.*, τ. 171/Ιαν.-Φεβρ. 2001, σελ. 12-18
- Ψύλλας Γιώργος, *Οδός Αίνου – Αλεξανδρούπολη, αξέχαστα χρόνια*, Διδότου, Αθήνα 2004
- Ψύλλας Γιώργος, *Αινίτικα, Ανείπωτα. Αργά κυλά τα νερά του Έβρου...*, εκδόσεις Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2006
- Ψύλλας Γιώργος, «Στους φίλους που χάθηκαν», *Ο Φάρος της Αλεξανδρούπολης*, τ. 53, Ιανουάριος-Μάρτιος 2015, σελ. 35-36
- Chary Frederick B., *The Bulgarian Jews and the Final Solution*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1972
- Glazar Richard, *Trap with a Green Fence. Survival in Treblinka*, translated by Roslyn Theobald, Northwestern University Press, Evanston 1995
- Crampton R. J., *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 1997
- Groueff Stephane, *Crown of Thorns. The reign of King Boris III of Bulgaria 1918-1943*, Madison Books, Lanham 1987
- Haskell Guy H., *From Sofia to Jaffa. The Jews of Bulgaria and Israel*, Wayne State University Press, Detroit 1994
- Kerem Yitzchak, "New finds on Greek Jews in the Sobibor and Treblinka Death Camps in the Holocaust", στο I.K.Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the Fifteenth century to the end of World War II*, IMXA, Thessaloniki 1997, σελ. 249-262
- Nissim Gabriele, *L'uomo che fermò Hitler. La storia di Dimităr Pešev che salvò gli Ebrei di una nazione intera*, Mondadori, Milano 1998
- Rivlin Bracha, "Mutual-aid societies in Greek-Jewish communities", στο Έφη Αβδελά και Οντέτ Βαρόν-Βασάρ (επιμ.), *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα στη μακρά διάρκεια*, εκδόσεις Γαβριηλίδη, Αθήνα 1994, σελ. 95-102
- Rodrigue Aron, *Jews and Muslims. Images of Sephardi and Eastern Jewries in Modern Times*, University of Washington Press, Seattle 2003
- Sereny Gitta, *Into That Darkness. An Examination of Conscience*, Vintage Books, New York 1983
- Shaw Stanford J., "Road East. Turkey and the Jews of Europe during World War II", στο Avigdor Levy (editor), *Jews, Turks, Ottomans. A Shared History. Fifteenth Through the Twentieth Century*, Syracuse University Press, Syracuse 2002, σελ. 246-259
- Tamir Vicki, *Bulgaria and Her Jews. The history of a dubious Symbiosis*, Sepher Harmon Press for Yeshiva University Press, New York 1979
- Tashev Spas, *The Deportation of the Jews from Vardar Macedonia and Aegean region. Facts and Myths*, Macedonian Scientific Institute, Sofia 2012
- Todorov Tzvetan, *The fragility of goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*, Weidenfeld & Nicolson, London 2001
- Wiernik Yankiel, *A Year in Treblinka*, New York 1945
- Wistrich Robert S., *Hitler and the Holocaust. How and why the Holocaust Happened*, Phoenix, London 2002
- Yerolympos Alexandra, "New Data Relating to the Spatial Organization of the Jewish Communities in the European Provinces of the Ottoman Empire (19th c.)" στο I.K.Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the Fifteenth century to the end of World War II*, IMXA, Thessaloniki 1997, σελ. 623-650.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Arad Yitzhak, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana University Press, Bloomington 1987
- Bali Rifat, *1934 Trakya Olaylari*, Libra Kitap, İstanbul 2012
- Bar-Zohar Michael, *Beyond Hitler's Grasp. The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Adams Media Corporation, Avon 1998
- Bowman Steven B., *The Agony of Greek Jews, 1940-1945*, Stanford University Press, Stanford 2008

[Ο **Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής** είναι νομικός, ιστορικός ερευνητής και συγγραφέας πολλών βιβλίων με θέμα την ιστορία του Ελληνικού Εβραϊσμού. Με το παρόν γ' μέρος ολοκληρώνεται η δημοσίευση της εργασίας του για τους Εβραίους της Αλεξανδρούπολης, που είναι βασισμένη σε έρευνα που ξεκίνησε το 2009. Το α' μέρος δημοσιεύθηκε στο τ. 250 του 2018 και το β' μέρος στο τ. 251 του 2019].

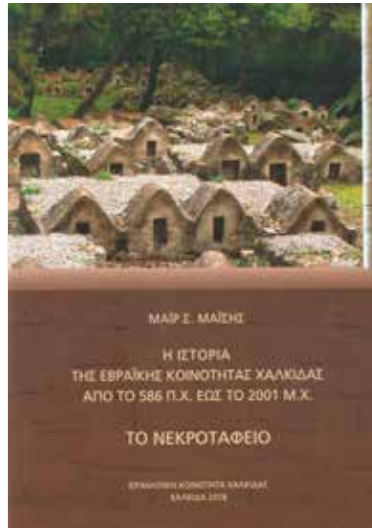
Ο β΄ τόμος της τριλογίας του Μαΐρ Σ. Μάιση «Η ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας Χαλκίδας από το 586 π.Χ. έως το 2001 μ.Χ.»

Συνεχίζοντας την εξαντλητική τριλογία εκδόσεως για την ιστορία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Χαλκίδας, ο Μαΐρ Σολομών Μάιση, ιστορικός ερευνητής πρώην πρόεδρος και σήμερα γεν. γραμματέας της Κοινότητας αυτής -μίας από τις αρχαιότερες της Μεσογείου- κυκλοφόρησε τον δεύτερο τόμο με θέμα το εβραϊκό νεκροταφείο της Χαλκίδας. («Η ιστορία της Εβραϊκής Κοινότητας Χαλκίδας από το 586 π.Χ. έως το 2001 μ.Χ. – Το νεκροταφείο», εκδ. Ι.Κ. Χαλκίδας, Χαλκίδα 2018).

Έργο ζωής και ιερό καθήκον αποτέλεσε για τον συγγραφέα αρχικά η έρευνα για τους αρχαιότερους τάφους που βρίσκονται στο νεκροταφείο και στη συνέχεια οι εργασίες για την καταγραφή, την αναστήλωση και την ανάδειξή τους. Ένα πλουσιότατο υλικό το οποίο προσφέρει πληθώρα στοιχείων γύρω από την ιουδαϊκή φιλοσοφία, την ιστορία και τη λαογραφία των Εβραίων της Χαλκίδας ανά τους αιώνες.

Χωρίς να είναι αρχαιολόγος, ούτε ιστορικός, ο Μαΐρ Μάισης αποτελεί ζωντανό παράδειγμα για το τι μπορεί να κατορθώσει και πόσα μπορεί να προσφέρει ένας φιλέρευνος άνθρωπος με εφόδιο την αγάπη για την ιστορία του τόπου του.

Το βιβλίο, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει μια χρήσιμη επισκόπηση στα εβραϊκά νεκροταφεία της Ελλάδας, αναφορές στην ιστορία του εβραϊκού νεκροταφείου της Χαλκίδας, στα ειδικά χαρακτηριστικά των τάφων περιόδου 15^{ου} – 18^{ου} αι., καταγραφή των επιτύμβιων στηλών του νεκροταφείου, εκείνων της συναγωγής και εκείνων που φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο της Χαλκίδας. Τα σύμβολα και οι συμβολισμοί στις επιτύμ-

βιες στήλες, τα χαρακτηριστικά των ρωμανιώτικων τάφων και τα έθιμα της ταφής παρουσιάζονται διεξοδικά από τον συγγραφέα, όπως και το έργο αναστήλωσης του νεκροταφείου και η δημιουργία του Εβραϊκού Μουσείου που λειτουργεί στον χώρο του νεκροταφείου, όπου διατηρούνται πολλά από τα ευρήματα της περιόδου της αναστήλωσης.

Ο Μαΐρ Μάισης στο πολυετές εγχείρημά του της εκδο-

τικής αποτύπωσης της ιστορίας της Κοινοτήτάς του είχε άξιους συνεργάτες και πιστούς υποστηρικτές τους οποίους ευχαριστεί στην εισαγωγή του, ενώ στους χορηγούς συγκαταλέγονται το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος και οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος και κυρίως εκείνες των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης.

Το έργο συνοψίζεται από τον συγγραφέα στην εισαγωγή του βιβλίου που αναδημοσιεύουμε εδώ:

Το δεύτερο αυτό βιβλίο της «*Ιστορίας της Εβραϊκής Κοινότητας Χαλκίδας*», αποτελεί ένα εξειδικευμένο συμπλήρωμα του πρώτου βιβλίου, που ενισχύει την τεκμηρίωση της άποψης για τη μοναδικότητά της ως της αρχαιότερης εβραϊκής Κοινότητας της Ελλάδας, αλλά και της Ευρώπης, με ενεργή την παρουσία της από το 586 π.Χ. μέχρι και σήμερα.

Στο βόρειο τμήμα του ρωμανιώτικου¹ νεκροτα-

1 Ο χαρακτηρισμός «ρωμανιώτικο», «ρωμανιώτες» των Ελλήνων Εβραίων, προσδόθηκε και καθιερώθηκε από την περίοδο που οι Ρωμαίοι κατάκτησαν την Ελλάδα από το 146 π.Χ., ώστε να διακρίνονται από τους άλλους Εβραίους εγκατεστημένους

φείου της, το οποίο για αιώνες παρέμενε ανέγγιχτο και φυσικά παραμελημένο, με μία προσεκτική ματιά διακρίνονταν ακόμα, κάποια ερειπωμένα πέτρινα κτίσματα τάφων, που καλύπτονταν με χώμα και άγρια χόρτα και ανάμεσά τους μόλις ξεχώριζαν κάποιες από τις επιτύμβιες στήλες.

Σήμερα τα επιφανειακά ευρήματα του νεκροταφείου, μαζί με τα γεγονότα που αρχίζουν να καταγράφονται, κυρίως από τον 13ο αιώνα και μετά την έξοδο των Ισπανοεβραίων και κορυφώνονται με αυτά του 15ου-18ου αιώνα, φανερώνουν ότι ήλθαν και εγκαταστάθηκαν στην εδώ Κοινότητα, σπουδαίοι Ταλμουδιστές και Καβαλιστές με απροσμέτρητο πνευματικό πλούτο.

Οι ανευρεθείσες ταφικές στήλες και το ιδιόμορφο σχήμα των τάφων που είχαν επιλέξει, φανερώνουν ότι εισήγαγαν και καθιέρωσαν πανάρχαιες παραδόσεις, τις οποίες τήρησαν με πιστότητα και ακρίβεια, και που όμοιές τους δεν παρουσιάζονται ούτε στην Ευρώπη, αλλά ούτε και σε καμία άλλη εβραϊκή Κοινότητα της Ελλάδας.

Από τα ρωμανιώτικα νεκροταφεία των τότε μεγαλύτερων Εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας, στην Πάτρα, Σπάρτη, Μυστρά, Κόρινθο, Ναύπλιο και σε άλλες περιοχές της Πολεοποννήσου, αλλά και στην Αίγινα, Θήβα, Ναύπακτο, τα οποία έχουν ήδη χαθεί, ελάχιστες μόνον επιτύμβιες στήλες διασώθηκαν διάσπαρτες σε μουσεία των αντίστοιχων πόλεων. Έχουν σωθεί τέσσερις στήλες της Θήβας, τριάντα του Μυστρά, πέντε της Ναυπάκτου, ελάχιστες της Χίου και τρεις στο Βυζαντινό Μουσείο Χαλκίδας στον Καραμπαμπα.

Στο Μουσείο της Κοινότητας, στο εβραϊκό νεκροταφείο της Χαλκίδας, διασώζονται εκατό στήλες. Επίσης εκτίθενται και άλλα ευρήματα, από τους εξακόσιους και πλέον τάφους, που έχουν επισημανθεί και αρκετοί έχουν αναστηλωθεί, κυρίως αυτοί στο βορειοδυτικό τμήμα του, από τους χίλιους και πλέον άλλους που υπήρχαν σε όλη την έκταση του νεκροταφείου, προσδίδοντας έτσι μια σαφή εικόνα της μεγάλης έκτασης που αυτοί κατελάμβαναν.

Σήμερα μπορεί κανείς να μελετήσει διεξοδικά τις

σε άλλες χώρες της Αυτοκρατορίας τους και που έκτοτε καθιερώθηκε. Ο χαρακτηρισμός εμπεδώθηκε και οριστικοποιήθηκε όταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία διαχωρίστηκε σε Ανατολική, που ονομάστηκε Ρωμανία ή Ρωμάνια, και Δυτική.

στήλες των τάφων στον χώρο τους, οι οποίες και αποτελούν τα αδιάσειστα πλέον στοιχεία της παρούσας της Εβραϊκής Κοινότητας Χαλκίδας από τους προ Χριστού αιώνες. Έχει γίνει πλέον μια αρχή, έχει τοποθετηθεί ένα πρώτο λιθαράκι, που στόχο έχει να προσεγγισθεί και να κατανοηθεί, το δυνατόν καλύτερα, ο τρόπος ζωής και τα πιστεύω των προγόνων μας.

Πιστεύω ότι έχει αρχίσει να γίνεται συνείδηση το παγκοσμίως πλέον αποδεκτό, ότι ο πολιτισμός και τα μνημεία των αλλοθρήσκων και ειδικότερα τα εβραϊκά μνημεία, πρέπει να τύχουν προστασίας, καθώς η εξαφάνιση ή η συρρίκνωσή τους, θα φτωχύνει πρωτίστως τον πολιτισμό και την ιστορία της ίδιας της χώρας όπου ευρίσκονται.

Σήμερα το ρωμανιώτικο Εβραϊκό Νεκροταφείο της Χαλκίδας είναι ένα κατάφυτο πάρκο και με το μνημείο του Ολοκαυτώματος στον χώρο του, αποτελεί έναν μοναδικό μνημειακό χώρο μεγάλης σπουδαιότητας για την πόλη μας, τη χώρα μας και όλο τον κόσμο.

Το παρόν βιβλίο ευελπιστεί να συμβάλλει και σε ένα νέο κύκλο ερευνών, από πλέον εξειδικευμένους ερευνητές για την κουλτούρα των ρωμανιώτικων εβραϊκών Κοινοτήτων. Το όλο έργο για την ιστορία της Κοινότητας θα ολοκληρωθεί και με το τρίτο βιβλίο, που θα είναι: «*Η Συναγωγή της Χαλκίδας και η Εβραϊκή Συνοικία της*».

Ιδιαίτερες ευχαριστίες ανήκουν σε όλους όσους συνέβαλαν σ' αυτή την προσπάθεια και ειδικότερα στη Μπέκη Μ. Κωστή και στον Χαΐμ Ισαάκ Φριζή, που έδωσαν κυριολεκτικά τον εαυτό τους.

Στον Λέων Γαβριηλίδη, για την αγάπη που περιέβαλε τη συγγραφή και αυτού του βιβλίου, έως ότου φθάσει στο τυπογραφείο.

Κλείνω τις ευχαριστίες μου στον εκλεκτό φίλο Ισαάκ Ησαΐα που επιμελήθηκε με πολύ αγάπη τη σύνταξη αυτού του βιβλίου.

Από την εθνική σιωπή για τους Έλληνες Εβραίους στον αντισημιτισμό των στερεοτύπων

Του ΗΛΙΑ ΚΑΝΕΛΛΗ

Η μαύρη περίοδος, από το 1933 ως το 1945, η περίοδος της Μεγάλης Καταστροφής για τους Ευρωπαίους Εβραίους, με τους περίπου 6 εκατομμύρια νεκρούς λόγω της εθνικής τους καταγωγής και ταυτότητας, είναι ένα στίγμα για τον πολιτισμό μας. Κι είναι η περίοδος από την οποία, όσοι την έζησαν, δεν μπορούν να απαλλαγούν, έχουν εγκλωβιστεί σ' αυτή. Συχνά, η μνήμη εγκλωβίζει όσους έζησαν σε εκείνες τις συνθήκες, είτε τους επιζώντες των στρατοπέδων είτε όσες και όσους κατάφεραν και κρύφτηκαν, ξαναβυθίζοντάς τους στην ατμόσφαιρα του απόλυτου τρόμου και, παρά το χρόνο που έχει μεσολάβησει, φέρει μαζί ό,τι ο ιστορικός Σαούλ Φριντλέντερ ονομάζει «άσβεστη μνήμη των νεκρών»¹.

Είναι μια περίοδος που δεν έχει τίποτα ηρωικό. Τα κίνητρα των δολοφόνων ήταν ποταπά. Και τα θύματα απλώς αγωνίζονταν να επιζήσουν πάση θυσία. Προσωπικώς, με στοιχειώνει η μαρτυρία του κρατούμενου στο Άουσβιτς, Ζακ Μεναχέμ, σε μια ραδιοφωνική εκπομπή στον ρ/σ Αθήνα 984², ο οποίος εξομολογήθηκε ότι γλίτωσε από τους θαλάμους αερίων όταν, μια μέρα που τον οδηγούσαν μαζί με άλλους εκεί, εκείνος ξέφυγε από τις γραμμές και κρύφτηκε μια ολόκληρη νύχτα στο λάκκο με τα περιττώματα. Αυτή η έκλειψη της ανθρωπινότητας είναι, ίσως, το πιο οδυνηρό, το πιο αδιανόητο στοιχείο που χαρακτηρίζει ολόκληρη εποχή.

Στη χώρα μας, για τους Εβραίους, την παρουσία τους, τη θαυμαστή ιστορία τους, τις κοινότητες τους, τα πολιτιστικά επιτεύγματά τους, τη λατρεία τους, τα έθιμά τους, τον βαρύ φόρο αίματος που πλήρωσαν στον Πόλεμο, τη δύσκολη επιστροφή σε καθημερινότητες που είχαν αλλάξει όχι μόνο από τις ψυχολογικές συνέπειες του τραύματος, η γενιά μου δεν έμαθε τίποτα, ή έμαθε ελάχιστα από το σχολείο, την εκκλησία, από τα ΜΜΕ. Τον εικοστό αιώνα οι Έλληνες πορευτήκαμε μέσα από τη σιωπή της υπερβολικής αγωνίας για την εθνική ταυτότητα, αποστρέφοντας το βλέμμα από τις ταυτότητες άλλων, με τους οποίους συνυπήρχαμε ή, έστω, είχαμε συνυπάρξει στο παρελθόν.

Έτσι, ό,τι μάθαμε ευρύτερα στην Ελλάδα για τη Μεγάλη Καταστροφή, το μάθαμε κυρίως μετά τη

μεταπολίτευση από την τέχνη και τα βιβλία. Από λίγα έργα με μεγάλη απήχηση – ένα χρονικό, δυο κινηματογραφικά ντοκιμαντέρ, μια μαρτυρία, μια ταινία με υπόθεση, ένα κόμικς: το *Ημερολόγιο της Άνας Φρανκ* ήταν, βεβαίως, ανάγνωσμα που πρωτοκυκλοφόρησε το 1947 και στα ελληνικά πρωτομεταφράστηκε το 1956, η *Νύχτα και Ομίχλη*, το μικρής διάρκειας ντοκιμαντέρ του Αλαίν Ρενάι για το Άουσβιτς, είχε γυριστεί το 1956, το *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος* του Πρίμο Λέβι είχε εκδοθεί στην Ιταλία μετά την απελευθέρωσή του από το Άουσβιτς, το 1947, και μόνο η *Shoah* του Κλοντ Λαντζμάν κυκλοφόρησε στα 1985, ενώ *Η Λίστα του Σίντλερ* του Στήβεν Σπίλμπεργκ και το *Μάους* του Άρτ Σπίγκελμαν κυκλοφόρησαν τη δεκαετία του 1990... Αλλά όλα αυτά τα έργα, τα παλιά και τα καινούργια, έγιναν προσβάσιμα στο ευρύτερο κοινό τα χρόνια της μεταπολίτευσης – κι έπρεπε να αλλάξει ο αιώνας για να αρχίζουν να κυκλοφορούν πλέον με μεγάλη συχνότητα βιβλία, κινηματογραφικές ταινίες, να ασχολείται συστηματικότερα η ιστοριογραφία...

Δημήτρης Χατζής και Γιώργος Ιωάννου

Για την παρουσία των Ελλήνων Εβραίων αλλά, κυρίως, για την απουσία τους μετά την εκτόπιση της πλειονότητάς τους από τους ναζί στη διάρκεια της Κατοχής, και τη συρρίκνωση ή τη διάλυση των κοινοτήτων τους, την άθλια συμπεριφορά σε πολλές περιπτώσεις εναντίον τους του ελ-

ληνικού κράτους αλλά και ελλήνων πολιτών, αργήσαμε περισσότερο να μάθουμε έστω τα βασικά. Ακόμα και η λογοτεχνία ήταν φειδωλή με τις εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα, ελάχιστες είναι οι αναφορές ελλήνων συγγραφέων στις κοινότητες αυτές, στη ζωή τους, στα έθιμα, στη σχέση τους με τους άλλους, στις προκαταλήψεις εναντίον τους. Κι η πιο δημοφιλής λογοτεχνική αναφορά δεν έχει να κάνει με την ανθηρή σεφαραδίτικη κοινότητα της Θεσσαλονίκης αλλά με τους Ρωμανιώτες των Ιωαννίνων – στο διήγημα του Δημήτρη Χατζή «Σαμπεθάι Καμπιλής» (από τη συλλογή *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, που πρωτοκυκλοφόρησε το 1963³) δίνεται έμφαση σε «δυο υπαρκτά ιστορικά πρόσωπα, τον επικεφαλής της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων Σαμπεθάι Καμπιλή, έναν άνθρωπο δογματικό, και τον γνωστό εβραίο ποιητή Γιωσέφ Ελιγιά, ο οποίος διώχθηκε από την πόλη για τις αριστερές ιδέες του»⁴.

Ο Χατζής περιγράφει τη ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων εγκλωβισμένη στις παραδόσεις, μέσω των οποίων πάσχιζε να αντέξει στο χρόνο, διατηρώντας τη διακριτή πολιτισμική ταυτότητά της εν μέσω ραγδαίων αλλαγών – αλλά κυρίως των αλλαγών που ήρθαν τα χρόνια της ανάδυσης των ιδεολογιών της εθνοτικής καθαρότητας. Φρουρός της ανάγκης οχύρωσης στην ταυτότητα ήταν ο Σαμπεθάι Καμπιλής:

Ο Σαμπεθάι Καμπιλής δεν είχε καμιά επίσημη ιδιότητα. Δεν ήταν χαχάμης στο Συναγώι ούτε σύμβουλος στην Κοινότητα των Έβραίων ούτε επίτροπος σέ λεφτά ούτε τίποτα. Δεν άνακατευόταν σέ τίποτα, δεν πήγαινε πουθενά, ούτε στο νομάρχη για ζήτημα της κοινότητας ούτε στους βουλευτές για ρουσφέτια ούτε στο δήμαρχο για παράπονα ούτε σέ κανένα. Μιά φορά τὸ χρόνο μονάχα, μαζί με τὸν πρόεδρο τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος καὶ τὸν ράβινο τῆς Συναγωγῆς ἔμπαινε σ' ἓνα ἀμάξι ἀνοιχτὸ καὶ πηγαίνανε τὸ Πάσχα στὸ Μητροπολίτη μας νὰ τοῦ εὐχηθοῦνε τὰ χρόνια πολλὰ. Ἄλλη μιὰ φορά τὸ χρόνο, στὴ γιορτὴ τοῦ Μπαίραμιού, ἔτσι πάλι με τοὺς ἄλλους δύο, πήγαινε καὶ στὸ Μουφτῆ.

Η υπεράσπιση του παλιού κόσμου γέμιζε τον Σαμπεθάι Καμπιλή με τεράστια ηθικά διλήμματα.

Ὅσπου σε αυτά απάντησε καταλυτικά, με τραγικό τρόπο, η πραγματικότητα – κι ήταν η πραγματικότητα, τραγική, που σε ρόλο συγγραφέα έκλεισε το αφήγημα του Δημήτρη Χατζή:

Ὅταν ἀκούστηκαν οἱ Γερμανοὶ καὶ κατέβαιναν στὴν Ἑλλάδα, ἄρχισε καὶ στὴ μικρὴ Κοινότητα τῶν Ἐβραίων αὐτῆς τῆς πόλης ὁ μεγάλος τρόμος. Ὅλοι ξεπουλοῦσαν, ἄλλοι φκιάχνανε λίρες, ὅλοι φώναζαν νὰ σκορπίσουν καὶ νὰ κρυφτοῦνε μέσα στοὺς Ῥωμιούς. Ἡ κοινότητα τρανταζόταν ὀλόκληρη, ἀκόμα λίγο καὶ θ' ἄρχιζε τὸ σωτήριο σκόρπισμα.

Δεμένους με τὰ χίλια σκοινιά του, δίβουλους καὶ τρομαγμένους, ὁ Σαμπεθάι Καμπιλῆς τοὺς κράτησε κεῖ, με χίλιους τρόπους, με μηχανὰς κ' ἐλπίδες καὶ με φοβερίσματα, νὰ μὴ σκορπίσουν μονάχα, νὰ μὴν τοῦ φύγουν. Καὶ τοὺς προφτάσαν, ἐκεῖ. Καὶ τοὺς πήραν ὅλους: καὶ τὸν κουφὸ τὸ χαχάμη καὶ τὶς γριές καὶ τοὺς γέρους καὶ κείνους ποὺ θέλανε νὰ δουλέψουνε τὸ Σάββατο καὶ τοὺς ἄλλους ὅλους ποὺ δὲν πιάνανε τὴ φωτιά καὶ τὰ μικρὰ τὰ παιδιά τους με τὰ σπυριά καὶ τοῦ Σαμπεθάι Καμπιλῆ τὰ παιδιά καὶ τὸ Σιέμο καὶ τὸν ἴδιον τὸν Σαμπεθάι Καμπιλῆ. Καὶ χαθῆκαν ὅλοι –τέσσερις χιλιάδες ψυχές⁵, ἔξω ἀπὸ κείνους τοὺς λιγοστοὺς, μετρημένους στὰ δάχτυλα– ποὺ δὲν θέλησαν ν' ἀκούσουν τὸν Σαμπεθάι Καμπιλῆ καὶ τὰ σπάσανε τὰ σκοινιά του καὶ φύγανε, κρύφτηκαν μες στοὺς Ῥωμιούς ἢ πήγανε στὸ βουνὸ ποὺ τοὺς φώναζαν οἱ ἐαμίτες.

Μέσα σέ λίγες ὥρες ἡ Κοινότητα τῶν Ἐβραίων βούλιαξε ἀκέρια. Με τὴ Συναγωγὴ της, τὰ μαγαζιά της, τοὺς παρᾶδες τοὺς μαζωμένους πεντάρια-πεντάρια. Δὲν ἔμεινε τίποτα. Ἡ μικρὴ μας πόλη με πιασμένη τὴν ἀνάσα ἄκουσε τὸ σπαραγμὸ καὶ τὸ θρήνο ποὺ ὑψώθηκε ἀπ' τὰ ὀβραϊκά. Εἶταν ὁ ὕστατος θρίαμβος τοῦ Σαμπεθάι Καμπιλῆ.

Αλλά την ίδια τύχη, οδυνηρή, αναπόδραστη, είχαν οι Εβραίοι και στη σεφαραδίτικη Θεσσαλονίκη. Εκεί βρέθηκε, αυτόπτης, ο σημαντικός Γιώργος Ιωάννου, για να μαρτυρήσει πολλές δεκαετίες μετά, στα 1983/5 (1983: χρόνος συγγραφής, 1984: χρόνος έκδοσης) με τη δική του ματιά ό,τι ολόκληρη η Ελλάδα ακόμα αγνοούσε ή έκρυβε: όχι απλώς τη συρρίκνωση, σε βαθμό έκλειψης, του ελληνικού εβραϊσμού αλλά, κυρίως, τη λεηλασία της περιουσίας των εκτοπισθέντων στην Κατοχή – και μαζί την προσπάθεια εξάλειψης, ή κατάπνιξης, της μνήμης τους, ακόμα και του ίχνους που η μνήμη αυτή άφησε. Το απόσπασμα είναι από το κείμενο του Ιωάννου «Εν ταις ημέραις εκείναις...» που υπάρχει στη συλλογή *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*⁶:

[...] ένα ξημέρωμα του Απριλίου, ιδιαίτερα νομίζω γλυκό, ξέσπασε το μέγα κακό. Ένα μεγάφωνο ουρλιάζει στο δρόμο. «Όλοι οι Εβραίοι στις πόρτες. Έτοιμοι προς αναχώρηση!» Είναι το αυτοκίνητο της προπαγάνδας, ένα μαύρο «Οπελ». Λαρυγγώδεις φωνές, κτηνώδη προστάγματα γερμανικά. Είμαστε μπλοκαρισμένοι. [...] [Οι Εβραίοι] τα βασικά τα έχουν, βέβαια, έτοιμα, από μέρες αμπαλαρισμένα, αλλά τρέχουν αλλόφρονες για τα ψιλοπράγματα. Η κυρία Σιντώ βράζει αυγό για τον Ίνο, θα είναι το τελευταίο του. Του το μπουκώνει, ενώ από την εξώπορτα κάτω έρχονται κτηνώδεις προσταγές. Οι πόρτες όλες ορθάνοιχτες, σύμφωνα με τη διαταγή. Όσοι κρυφοκοίταζαν από τα παράθυρα είδαν τις ίδιες στιγμές του Γερμανού να τραβοκοπούν τους Εβραίους από τα σπίτια της οδού Σιατίστης και να τους σέρνουν στη φάλαγγα. Ιδίως είδαν γέρους και γριές, που τους τραβοκοπούσαν με τα νυχτικά. Στο δεύτερο πάτωμα έχουν κατεβεί και από τα άλλα πατώματα συγκατοικοί, γυναίκες κυρίως. Φιλιούνται

1942: Οι Ναζί συγκεντρώνουν τους άρρενες Εβραίους της Θεσσαλονίκης στην Πλατεία Ελευθερίας.

σταυρωτά με την κυρία Σιντώ. Μια δικιά μας σταυροκοπιέται και λέει δυνατά: «Μάρτυς μου ο Θεός, θα σας τα δώσω πίσω όλα». Φαίνεται της έχουν εμπιστευθεί πράγματα και μπορώ να πω ότι σωστά την έχουν διαλέξει. [...] Στέκονται όλοι αραδιασμένοι στην πόρτα σαν να πρόκειται να βγουν φωτογραφία. Θα περάσει ο έλεγχος, θα δούνε αν είναι όλοι παρόντες και θα τους προσθήσουν στη γραμμή. Οι δικοί μας είναι εντάξει, όλοι παρόντες. «Καλά παιδιά». Η φάλαγγα

σχηματίζεται στη Βενιζέλου. [...] βλέπω απ' το παράθυρο στην Εγνατία φάλαγγες Εβραίων να οδηγούνται με τα πόδια στο σταθμό. Είναι Εβραίοι από άλλες γειτονίες και θα πρέπει να έχουν κινήσει πιο νωρίς από τους δικούς μας. Είναι ζωσμένοι από πάνοπλους Γερμανούς με προτεταμένα τα όπλα, σαν να είναι μεγάλοι εγκληματίες, που υπάρχει φόβος από στιγμή σε στιγμή να το σκάσουν. Στο τέλος της κάθε φάλαγγας πηγαίνουν φορεία με ανήμπορους, που τα κουβαλούν νεαροί Εβραίοι.

Η μνήμη του Γιώργου Ιωάννου δεν υπήρξε επιλεκτική και η βιωματική γραφή του δεν φιλτράριζε. Είναι, λοιπόν, ο πρώτος που καταγράφει με ωμότητα τις λεηλασίες των περιουσιών ανθρώπων με τους οποίους οι λεηλατητές συνυπήρχαν έως πριν από λίγα λεπτά.

Από ψηλά, από την πίσω μεριά του σπιτιού, βλέπαμε από την πρώτη μέρα κιόλας το εξής φαινόμενο: Είχαν ανοίξει τα εβραϊκά μαγαζιά από πίσω και τα άδειαζαν. Δηλαδή διάφοροι κάτοικοι της οδού Κλεισούρας άδειαζαν τα μαγαζιά της Ιουστινιανού. Και έβλεπες κρεβάτια, μπουφέδες, ντουλάπες, καναπέδες, κομοδίνα, να ανεβαίνουν με σκονινιά σε δεύτερα και τρίτα πατώματα, που βέβαια δεν

φαίνονταν από το δρόμο. Όλα αυτά μέσα σε φοβερή βιασύνη και σε αγωνιώδεις κινήσεις. Σε λίγες μέρες, οι Γερμανοί μοίρασαν τα μαγαζιά σε διάφορους τύπους, που ίσως μπορεί να φαντασθεί κανείς πώς τους διάλεξαν. Αλλά τα μαγαζιά βρέθηκαν άδεια και αυτό ήταν μια καλή, αν και η μόνη, τιμωρία τους. [...] Σε λίγες μέρες ήρθε στο σπίτι ένα ψηλός, ξερακιανός, μεγάλης κάπως ηλικίας, Γερμανός πολίτης, συνοδευόμενος από ένα διερμηνέα. Ζήτησε να του ανοίξουν το διαμέρισμα των Εβραίων. Μπήκε μέσα και άρχισε να μετράει δυνατά τα δωμάτια: *ein, jwei, drei...* «Γερμανός! Το διαμέρισμα των Εβραίων θα το επιτάξει Γερμανός! Θα έχουμε τώρα συγκάτοικο Γερμανό. Ποιος ξέρει τί διάβολος είναι...», λέγαμε. Και πραγματικά αυτός το πήρε. Αλλά δεν ήταν Γερμανός. Ήταν ένας καράβλαχος από τη Δυτική Μακεδονία, που είχε σπουδάσει στη Γερμανία και τώρα τα 'χε καλά και περίκαλα με τους Γερμανούς. Τους έκαμνε τεχνικά έργα. [...]

Από τους Εβραίους του σπιτιού μας κανένας δε γύρισε. Πάει και η παχουλή κυρία Σιντώ, πάει κι ο μικρός Ίνο, πάει και το κοκκινομάλλικο κορίτσι. Αλλά κι από τη γειτονιά ελάχιστοι γύρισαν. Και πολύ τσακισμένοι. Έφταναν ένας ένας σιωπηλοί και ταπεινοί, έπαιρναν το σπίτι τους, αν μπορούσαν, και ξανάπιαναν τη δουλειά τους.

Το κείμενο του Ιωάννου, πιθανόν και ελάχιστα ακόμα με τα οποία προσωπικώς ποτέ δεν συναντήθηκα ολόκληρο τον εικοστό αιώνα⁷, άργησε πολύ. Από μια άλλη οπτική, όμως, και πάλι ήρθε νωρίς. Σε μια εποχή όπου, ακόμα, ό,τι συνέβη παρέμενε ταμπού. Όπου ό,τι αφορούσε την εβραϊκή κοινότητα βρισκόταν στο ημίφως της δημοσιότητας αλλά, πρωτίστως, δεν αφορούσε την πολιτεία, το κράτος – κι αν κάτι δεν αφορά την πολιτεία και δεν προβάλλεται στα ΜΜΕ και δεν διδάσκεται στα σχολεία πώς να φτάσει να αφορά τους πολίτες;

Κι όπου μαζί με τη σιωπή για το πέρασμα των ανθρώπων αυτών από τη ζωή, από τον εθνικό κορμό, συνδιαμορφωτές του, επικρατούσε διπλή σιωπή για τη λεηλασία, την κλοπή των εβραϊκών περιουσιών, την οικειοποίηση από Έλληνες των κόπων συμπολιτών τους τους οποίους η ναζιστική εξουσία προσπάθησε να εξαφανίσει λόγω της εθνικής τους ταυτότητας.

Σβήνοντας την εβραϊκή μνήμη

Η Ελλάδα κρυβόταν, και έκρυβε τους Εβραίους της. Η Θεσσαλονίκη είχε 47.000 νεκρούς Εβραίους στα στρατόπεδα της Τελικής Λύσης – αλλά μνημείο για τις απώλειες αυτές τοποθετήθηκε μόνο σχεδόν είκοσι χρόνια μετά, κι αυτό μέσα στο χώρο του νέου Εβραϊκού Νεκροταφείου της πόλης. Ένα μνημείο για εκείνους που χάθηκαν, αποκλειστικής χρήσης από τους απογόνους τους. Στην Πόλη των Φαντασμάτων (όπως την αποκαλεί ο καθηγητής Ιστορίας Μαρκ Μαζάουερ, στο ομότιτλο βιβλίο του⁸), όπου τα μετακατοχικά χρόνια έσβηνε τα ίχνη της εβραϊκής κοινότητας αντί να τα τονίζει. Μεταξύ άλλων, είχε ξεθεμελιωθεί το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο που βρισκόταν στους χώρους τους οποίους καταλαμβάνουν σήμερα οι εγκαταστάσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, η προσπάθεια επιβολής μιας βυζαντινής ταυτότητας για τη Θεσσαλονίκη είχε καταβροχθίσει κάθε υπόλειμμα μνήμης της διαφορετικότητας, ακόμα κι οι ονομασίες των κτιρίων από το εβραϊκό παρελθόν έμεναν ως αδιευκρίνιστα τεκμήρια ενός εξίσου αδιευκρίνιστου παρελθόντος.

Η οχύρωση της Πόλης των Φαντασμάτων, και ευρύτερα μιας Χώρας των Φαντασμάτων, προφανώς, ήταν φοβική επιλογή όχι απλώς μιας πόλης και των τοπικών ηγεσιών της αλλά ολόκληρου του ελληνικού κράτους για πολλές δεκαετίες – κι ο αντίκτυπος της επιλογής αυτής έφτανε και σε ιδιωτικές εκδηλώσεις, όπως ήταν η λογοτεχνία και οι τέχνες, ακόμα και η επιστημονική έρευνα. Προφανώς, αντισημίτες, βίαιοι και προκατειλημμένοι, υπήρξαν και συνεχίζουν να υπάρχουν, όχι μόνο στα κόμματα της ριζοσπαστικής Ακροδεξιάς αλλά και στο ευρύτερο πολιτικό φάσμα. Κατά τη γνώμη μου, πάντως, και χωρίς αυτό να είναι κανόνας, η επί της ουσίας αντισημιτική στάση εκείνης της περιόδου, ο λανθάνων αντισημιτισμός που πλειοψηφικά εξέφραζε την ελληνική κοινωνία, δεν ήταν συνειδητή συμπεριφορά – κι ας έχουν πολλές φορές, ευρύτατα, οι Έλληνες πολίτες πιστέψει και διακινήσει για τον Άλλον, όχι μόνο για τους Εβραίους, ανακρίβειες, δεισιδαιμονίες, θεωρίες συνωμοσίας και ρατσιστικά στερεότυπα. Ούτε, ασφαλώς, ήταν ενοχική συμπεριφορά. Πρωτίστως ήταν συμπεριφορά φοβική, υποκινούμενη από την ανασφάλεια ενός περικλειστού, περικυκλωμένου από εχθρούς εθνικού κράτους (η επίσημη εθνική αντίληψη έως την ευρω-

παϊκή έξοδο της χώρας) και από έλλειμμα παιδείας το οποίο επιτρέπει να μεγεθύνονται οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα.

Η κατεύθυνση αυτή στην εθνική αντίληψη των πραγμάτων έχει αλλάξει. Καταρχάς, χάρη στην αλλαγή νοοτροπίας του ελληνικού Πανεπιστημίου και στις εβραϊκές σπουδές – και προσωπικώς αισθάνομαι ευγνωμοσύνη σε καθηγητές και καθηγήτριες όπως η Ρένα Μόλχο, η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, ο Ιακώβ Σιμπή, η Ρίκα Μπενβενίστε, που φώτισαν με το έργο τους μια από τις πιο αφώτιστες περιοχές της ελληνικής ιστορίας.

Η κατεύθυνση στην εθνική αντίληψη των πραγμάτων άλλαξε και με την εμπέδωση στη χώρα της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Οι Έλληνες έγιναν λίγο περισσότερο εξωστρεφείς και, παρά την πρόσφατη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική περιπέτεια της χώρας, λιγότερο φοβικοί. Τα τελευταία λίγα χρόνια είναι χρόνια ανασυγκρότησης της εθνικής μνήμης. Οι Έλληνες, επιτέλους, μαθαίνουν να αναμετρώνται με το παρελθόν τους, και κυρίως με τα τμήματα εκείνα της ιστορίας τους που φωτίζονταν επιλεκτικά ή αποσιωπούσαν επιλεκτικά, για εθνικούς και ιδεολογικούς λόγους. Η ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού έχει δεσπίζουσα θέση στις ιστορικές αναθεωρήσεις του παρελθόντος μας – που προφανώς επιδρούν, διεκδικώντας αναθεώρηση και της σύγχρονης εθνικής ταυτότητας των Νεοελλήνων.

Στο πλαίσιο αυτής της αναθεώρησης, οφείλουμε να ξαναδούμε την ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού. Το ειδικό βάρος και την προσφορά της στην κοινωνική ζωή του παρελθόντος, στην πολιτιστική ταυτότητα της χώρας. Χρειάζεται να αναδείξουμε αυτή την ιστορία. Να βρούμε το θάρρος να ξαναγράψουμε τη «σκισμένη σελίδα της ιστορίας μας», κατά τη διατύπωση του δημάρχου Θεσσαλονίκης Γιάννη Μπουτάρη.

Ο προοδευτικός αντισημιτισμός

Σύμφωνα με τα παραπάνω, προκύπτει η εύλογη ερώτηση: είναι τα πράγματα λοιπόν καλύτερα από το παρελθόν, από μια εποχή κατά την οποία η Ελλάδα κατατρυχόταν, κυρίως, από έναν υποδόριο *αντισημιτισμό των στερεοτύπων*; Δεν θα το υποστηρίξω. Βεβαίως, πλέον μπορούμε να μάθουμε. Και σίγουρα είναι καλύτερα στο επίπεδο των θεσμών

– το πανεπιστήμιο, κάποιες δομές του κράτους, της αυτοδιοίκησης και της διοίκησης, κάποιοι προβεβλημένοι πολιτικοί σε όλο το πολιτικό φάσμα (πλην Ακροδεξιάς) συμβάλλουν στην εθνική αυτεπίγνωση. Ωστόσο, τα στερεότυπα συνεχίζουν να παίζουν μεγάλο ρόλο στην κοινωνία – κι ο σύγχρονος αντισημιτισμός έχει μοντέρνα χαρακτηριστικά, συχνά εμφανίζεται ως προοδευτικός.

Σε αυτή την εκδοχή των πραγμάτων, οι σύγχρονοι «προοδευτικοί» αντισημίτες είναι πεπεισμένοι ότι δεν είναι αντισημίτες. Ο ακροδεξιός αντισημιτισμός θεωρεί ότι οι Εβραίοι είναι γονιδιακώς κακοί. Ο προοδευτικός αντισημιτισμός κάνει λόγο για «πονηρά εβραϊκά κίνητρα», σχετικοποιώντας τις πολιτικές του κράτους του Ισραήλ και ηθικολογώντας προβάλλοντας πάντα ως μέτρο σύγκρισης των πολιτικών ενός σύγχρονου δημοκρατικού κράτους τη Μεγάλη Καταστροφή. Ο Γάλλος φιλόσοφος Πιερ-Αντρέ Ταγκιέφ⁹ κάνει λόγο για τη νέα εβραιοφοβία η οποία ουσιαστικά εκφράζεται μέσα από το μίσος για το Ισραήλ. Ο απόλυτος ή ριζοσπαστικός «αντι-σιωνισμός», λέει ο Ταγκιέφ, είναι η ιδεολογική καρικατούρα μέσω της οποίας εκφράζεται με ψευδο-αντιρατσιστικό τρόπο ο αντι-εβραϊκός ρατσισμός. Η υποτιθέμενη εκστρατεία υπεράσπισης των Παλαιστινίων, που δονεί και την εγχώρια αλλά και την ευρωπαϊκή Αριστερά, και συχνά διαχέεται και στο υπόλοιπο φάσμα του πολιτικού χάρτη, είναι μια ιδεολογικο-πολιτική επιχείρηση απονομιμοποίησης του Ισραήλ, είναι το «ανθρωπιστικό πρόσωπο» μιας πολεμικής προπαγάνδας, που έχει τη στρατηγική στόχευση της εξαφάνισής του (με ειρηνικό ή βίαιο τρόπο). Αυτή η μεταμόρφωση του αντισημιτισμού και η εμμονική επικέντρωση στην ισραηλοφοβία, λέει ο Ταγκιέφ, δεν σημαίνει ότι κλασικά στερεότυπα του αντισημιτισμού εξαφανίζονται, αλλά ότι επανέρχονται συγχρονιζόμενα στις νέες απαιτήσεις των αντιεβραϊκών παθών. Για παράδειγμα, το στερεότυπο του «τελετουργικού φόνου» αναβιώνει στην κατηγορία ότι ο ισραηλινός στρατός σε επιχειρήσεις του στη Γάζα δολοφονεί εκουσίως, απρόκλητα, παιδιά της Παλαιστίνης.

Και ο σύγχρονος αντισημιτισμός καλλιεργεί προσαρμοσμένα τα παλαιά στερεότυπα, συχνά γαρνιρισμένα με προοδευτική ανάγνωση της ζωής – στη διάδοση των νεότερων εκδοχών του αντισημιτισμού και της εβραιοφοβίας συμβάλλει η ανεξέ-

λεγκτη ισχύς του ίντερνετ: και ο σύγχρονος αντισημιτισμός προβάλλει την αντίληψη ότι οι Εβραίοι ξεχωρίζουν, όχι μόνο λόγω εθίμων, αλλά λόγω «συλλογικού χαρακτήρα», απλώς ο συλλογικός αυτός χαρακτήρας θεωρείται ότι έχει κρατική μορφή, το κράτος του Ισραήλ, και την παγκόσμια υποστήριξη ισχυρών λόμπι.

Όχι στο μίσος

Σε μια ομιλία του το 1969, ο καγκελάριος Βίλι Μπραντ, αναφερόμενος στις απώλειες της γερμανικής κοινωνίας εξαιτίας των συνεπειών του ναζισμού, ανέφερε: «...και χάσαμε τους Εβραίους μας»¹⁰. Ο καγκελάριος επισημαίνει την έλλειψη μιας δημιουργικής κουλτούρας της προόδου από μια χώρα που παλεύει, και οφείλει να παλεύει, συνεχώς με το τραύμα της εξόντωσής της. Ότι ο ανθρώπινος παραλογισμός συνέθλιψε, έλεγε ο καγκελάριος Μπραντ, και συνεχίζουν να λένε οραματιστές πολιτικοί και παρεμβατικοί στοχαστές σε ολόκληρο τον κόσμο, εμείς οφείλουμε να το αναστήσουμε. Να κρατάμε άσβεστο στη μνήμη το αδιανόητο έγκλημα – και να βοηθάμε τους νεότερους να εμπεδώσουν τη φρίκη. *Να φωτίσουμε το παρελθόν μας*. Επειδή όταν γνωρίζουμε είμαστε περισσότερο αποφασισμένοι να φράζουμε το δρόμο όσων, στο όνομα πάντα κάποιας διάκρισης, απεργάζονται νέους απάνθρωπους και φονικούς παραλογισμούς.

Ας μην ξεχνάμε κάτι βασικό που ο κόσμος το έζησε με τρόπο και αίμα στον Πόλεμο: ότι *το μίσος που ξεκινά με τους Εβραίους δεν τελειώνει ποτέ με τους Εβραίους*.

Βιβλία που αναφέρονται στο κείμενο

- Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998
- Peter Gay, *My German Question: Growing Up in Nazi Berlin*, Yale University Press, 1998
- Γιώργος Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*. Πεζογραφήματα, Κέδρος, Αθήνα 1997
- Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006
- Pierre-André Taguieff, *Ο εξτρεμισμός και τα είδωλά του*. Επίκαιρες σκέψεις για τον τζιχαντισμό, την άκρα δεξιά, τον αντισημιτισμό, τον λαϊκισμό και τη συνωμοσιολογία, μετάφραση: Ανδρέας Πανταζόπουλος, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017
- Pierre-André Taguieff, *Ο αντισημιτισμός*, μετάφραση: Γιάννης Σιδέρης, Άγρα, Αθήνα 2019
- Saul Friedländer, *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, μετάφραση: Ήλια Ιατρού, Πόλις, Αθήνα 2013

– Δημήτρης Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Διηγήματα, Το Ροδακίό, Αθήνα 2007

Σημειώσεις

1. Στην καταληκτική παράγραφο του βιβλίου του Saul Friedländer, *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, μετάφραση: Ήλια Ιατρού, Πόλις, Αθήνα 2013.
2. Συνέντευξη του Ζακ Μεναχέμ στον Στέφανο Κασιμάτη και στον γράφοντα, στο πλαίσιο της εκπομπής «Την αλήθεια κι ας πονάει». Εκκρεμεί η χρονολόγηση του ηχητικού αποσπάσματος.
3. Δημήτρης Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Διηγήματα, Το Ροδακίό, Αθήνα 2007.
4. Αναλυτικότερα, δες Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
5. Ο Δημήτρης Χατζής παρασύρεται σε μια ιστορική ανακρίβεια. 4.000 αριθμούσε η εβραϊκή κοινότητα στις αρχές του 20ού αιώνα. Ως τις παραμονές του διωγμού, η κοινότητα της πόλης αριθμούσε περί τους 2.000 κατοίκους. Στις 25 Μαρτίου 1944 συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στο Άουσβιτς 1.850 άτομα, από όπου επέστρεψαν μόνο 163. Η πληροφορία, στη σχετική εγγραφή για την Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, που υπάρχει στην ιστοσελίδα του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=31&Itemid=62 (ανάκτηση 23/5/2019).
6. Γιώργος Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*. Πεζογραφήματα, Κέδρος, Αθήνα 1997. Η πρώτη έκδοση έγινε το 1984.
7. Ένα ενδιαφέρον κείμενο, ελάχιστα υπομνηματισμένο, είναι το μυθιστόρημα του Νίκου Καχτίτση, *Η ομορφάσχημη*, που πρωτοκυκλοφόρησε το 1960 και ξανακυκλοφορεί αυτές τις μέρες με την εκδοτική φροντίδα της Γιώτας Κριτσέλη των εκδόσεων Κίχλη. Η πλοκή έχει ως κεντρικό πρόσωπο μια νεαρή Εβραία αυστριακής καταγωγής ονόματι Γερτρούδη Στερν, η οποία «βυθισμένη σ' έναν κόσμο καχυποψίας και παραμορφωτικών διαθλάσεων της πραγματικότητας, [...] προσπαθεί να ανακαλέσει το τραυματικό παρελθόν της και να μιλήσει για το βίωμα του διωγμού των Εβραίων». Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το κείμενο του Ήλια Γιούρη, «Τραύμα και μαρτυρία στην *Ομορφάσχημη* του Νίκου Καχτίτση», που επίσης παρατίθεται στην έκδοση.
8. Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
9. Βλ. κυρίως το βιβλίο, Pierre-André Taguieff, *Ο εξτρεμισμός και τα είδωλά του*. Επίκαιρες σκέψεις για τον τζιχαντισμό, την άκρα δεξιά, τον αντισημιτισμό, τον λαϊκισμό και τη συνωμοσιολογία, μετάφραση: Ανδρέας Πανταζόπουλος, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017. Απαραίτητη για την κατανόηση της «προοδευτικής» όψης του αντισημιτισμού είναι η μελέτη και του πρόσφατου στα ελληνικά βιβλίου του Ταγκιέφ, *Ο αντισημιτισμός*, μετάφραση: Γιάννης Σιδέρης, Άγρα, Αθήνα 2019.
10. Την έμφαση τονίζει ο καθηγητής Peter Gay, *My German Question: Growing Up in Nazi Berlin*, Yale University Press, 1998.

[Ο Ήλιος Κανέλλης είναι δημοσιογράφος και εκδότης του περιοδικού *The Book's Journal*. Το παρόν άρθρο, που αποτελεί ελαφρώς επεξεργασμένη εκδοχή της ομιλίας του στη *Συναγωγή Αθηνών*, στις 5.5.2019, για την *Ημέρα Μνήμης Θυμάτων της Σοά*, δημοσιεύθηκε στο τ. 99, Ιουνίου 2019, του *The Book's Journal*].

Η Βέροια ξετύλιξε το

Νήμα της Μνήμης

Τριήμερο Εκδηλώσεων του IHRA

Πορεία Μνήμης από τη Συναγωγή στον Σιδηροδρομικό Σταθμό

Το νήμα της μνήμης της εβραϊκής παρουσίας στη Βέροια, πριν από τη σκοτεινή περίοδο του πολέμου και το Ολοκαύτωμα, ξετύλιξαν το απόγευμα της Κυριακής 22.9.2019 όλοι όσοι ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα να συμμετάσχουν στην πορεία για τα 460 μέλη της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, που οδηγήθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Ανάμεσα στα περίπου 2.000 άτομα που έλαβαν μέρος, ο Δήμαρχος και οι Αρχές της πόλης, ο Μητροπολίτης κ. Παντελεήμων, οι πρέσβεις του Λουξεμβούργου και του Ισραήλ, εκατοντάδες Βεργιώτες, μαθητές των σχολείων της περιοχής, χορωδίες, πολλοί Ισραηλινοί με καταγωγή από τη Βέροια, ομόθρησκοι απ' όλη την Ελλάδα και αντιπροσωπείες πρεσβειών.

Με την πορεία και τη συναυλία που ακολούθησε, με τίτλο «**Η Μνήμη του Νήματος**», βασισμένη σε μια ιδέα της διεθνούς φήμης σοπράνο Σόνιας Θεοδωρίδου, κορυφώθηκαν οι τριήμερες εκδηλώσεις για το Ολοκαύτωμα, που διοργανώθηκαν στο πλαίσιο της Προεδρίας του Μεγάλου Δουκάτου του Λουξεμβούργου στη Διεθνή Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος (IHRA). Οι εκδηλώσεις δι-

οργανώθηκαν από την πρεσβεία του Λουξεμβούργου στην Ελλάδα, τον Δήμο Βέροιας, την Ελληνική Αντιπροσωπεία στην IHRA, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και την Αστική & Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία «Ομορφη Ελλάδα» και είχαν την υποστήριξη της πρεσβείας του Ισραήλ, της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, της Ιεράς Μητρόπολης Βέροιας, Ναούσης και Καμπανίας, του Ελληνο-Ισραηλινού Εμπορικού Επιμελητηρίου και του Σάμπυ Μιωνή.

“Η ιδέα μου ήταν ένα κόκκινο νήμα να διασχίσει την πόλη, στα χνάρια των ανθρώπων που εκτοπίστηκαν από τα σπίτια τους. Το νήμα συμβολίζει την πορεία του αίματος», έλεγε στο Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων η Σόνια Θεοδωρί-

δου, λίγες ώρες πριν από την πορεία κι ενώ έβαζε τις τελευταίες «πινελιές» στην εικαστική εγκατάσταση με παπούτσια που διέθεσαν κάτοικοι της πόλης στη μνήμη των Εβραίων συμπολιτών τους, «δεμένα» μ' ένα πλέγμα από κόκκινη κλωστή, που στήθηκε μπροστά από τη Συναγωγή, στη συνοικία της Μπαρμπούτας.

Μαθητές της Βέροιας, ντυμένοι στα μαύρα και κρατώντας στα χέρια τους χαρτόνια με τα ονόματα των Εβραίων συμπολιτών τους που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα, με μπροστάρηδες της πορείας τους διασωθέντες Ραχήλ Δανιήλ και Ρεουβέν Εμανουέλ, κι ένα βήμα πίσω τους τη φημισμένη σοπράνο, ξετύλιξαν το κόκκινο νήμα της μνήμης περπατώντας μια διαδρομή τριών χιλιομέτρων, που ξεκίνησε από τη Συναγωγή και κατέληξε στον σιδηροδρομικό σταθμό, απ' όπου οι Εβραίοι της πόλης εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου.

«Με συγκλονίζει η αδικία. Έχω πολύ ψηλά το αίσθημα της δικαιοσύνης μέσα μου», ανέφερε η κ. Θεοδωρίδου, που σπουδάζοντας στο Λονδίνο είχε την τύχη να βρεθεί στη θαλπωρή μιας εβραϊκής οικογένειας και να μάθει από πρώτο χέρι τι σημαίνει Ολοκαύτωμα και γιατί είναι σημαντικό να διατηρείται η μνήμη ζωντανή, προκειμένου να μην επαναλη-

φθούν «ΠΟΤΕ ΞΑΝΑ» θηριωδίες όπως αυτή.

Πριν από το ξεκίνημα της πορείας, στη Συναγωγή, ο Ραββίνος Θεσσαλονίκης Ααρών Ισραέλ είχε αναπέμψει επιμνημόσυνη δέηση, ενώ ο Δήμαρχος Βέροιας Κωνσταντίνος Βοργιαζίδης, ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ Δαβίδ Σαλιτέλ, και η Σόνια Θεοδωρίδου με τις προσφωνήσεις τους έδωσαν το στίγμα της πορείας μιλώντας για το νόημα του «νήματος της Μνήμης και της Ευθύνης».

Το νήμα πέρασε από τα ανηφορικά γραφικά σοκάκια και τις κεντρικές λεωφόρους της Βέροιας. Οι μαθητές -με τις πινακίδες με τα ονόματα των θυμάτων του Ολοκαυτώματος- ήταν παρατεταγμένοι σε όλο το μήκος της διαδρομής και -καθώς το νήμα περνούσε από δίπλα τους- ενώνονταν με την πορεία. Στο διάβα της η πορεία γιγαντωνόταν από τους εκατοντάδες πολίτες που με δάκρυα στα μάτια ακολουθούσαν το νήμα της μνήμης. Το νήμα έφτασε στον σιδηροδρομικό σταθμό πίσω από τον Δήμαρχο Κ. Βοργιαζίδη και τον Γ.Γ. του ΚΙΣΕ Β. Ελιέζερ. Στην είσοδο του σταθμού ο Λουξεμβουργιανός τσελίστας και συνθέτης Αντρέ Μέργκενταλερ υποδέχθηκε το πλήθος με τη μελωδία του μουσικού θέματος της «Λίστας του Σίντλερ». Η σοπράνο Σόνια Θεοδωρίδου εναπόθεσε ευλαβικά το κόκ-

κινο νήμα μπροστά στη σκηνή και ξεκίνησε τη συναυλία με τον ύμνο Ελί-Ελί. Ακολούθησε μία ώρα συγκλονιστικών ερμηνειών μουσικών θεμάτων σχετικών με το Ολοκαύτωμα από τη Σόνια Θεοδωρίδου, την οποία συνόδευαν η Ορχήστρα Mobile, υπό τη διεύθυνση του Μαέστρου Θεόδωρου Ορφανίδη, και οι χορωδίες: Σχολική χορωδία Βεροίας, Χορωδία πολιτιστικού συλλόγου Αιγές Βεργίνας, Χορωδία Εμμέλεια, Χορωδία ωδείου Φίλιππος, Χορωδία Ηχώ Βερόης, Χορωδία Μουσική Πολυφωνία, Χορωδία ΚΕΠΑ Βεροίας, Χορωδία δημοτικού ωδείου Βεροίας και Χορωδία Μονόγραμμα. Η εκδήλωση ολοκληρώθηκε με την **ομιλία του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Βεροίας, Καμπανίας και Ναούσης κ. Παντελεήμωνος**. Η πρωτοβουλία αυτή «έδωσε φωνή στους 460 Εβραίους συμπολίτες μας και συγχρόνως εξέφρασε και τα δικά μας συναισθήματα γι' αυτούς. Επίσης εκφράζει και τη δική μας αποφασιστικότητα να μη ζήσει ο κόσμος ποτέ ξανά ένα τέτοιο Ολοκαύτωμα», είπε χαρακτηριστικά ο Μητροπολίτης.

Ο Ταξιάρχης και οι μαθητές της Βεροίας

«Ταξιάρχη, φέρε αυτό», «Ταξιάρχη, κάνε εκείνο» «Ταξιάρχη, πήγες εκεί;». Ο Ταξιάρχης ήταν το δεξί χέρι της Σόνιας Θεοδωρίδου και του μαέστρου της Ορχήστρας Mobile Θεόδωρου Ορφανίδη στη Βεροία στη διάρκεια της προετοιμασίας της «Μνήμης του Νήματος». Υπεύθυνος προγράμματος; Stage manager; ...

«Ταξιάρχη βράδιασε, πάρε τηλέφωνο τη μαμά σου να έρθει να σε πάρει», «Δεν πειράζει κυρία Σόνια, μπορώ να μείνω κι άλλο», «Ταξιάρχη, πάρε τη μαμά σου τώρα!»

Ο Ταξιάρχης ήταν ένας από τους μαθητές εθελοντές, όπως και εκατοντάδες άλλοι μαθητές της Βεροίας που με σοβαρότητα, σεβασμό προς την ιστορία και συναίσθηση της ευθύνης του ρόλου τους αφιέρωσαν τον ελεύθερο χρόνο τους στη «Μνήμη του Νήματος», στη μνήμη του Ολοκαυτώματος. Οι μαθητές της Βεροίας έκαναν πρόβες, παρατάχθηκαν σε όλη την πόλη, συμμετείχαν στην πορεία, και παρέμειναν στη συναυλία όρθιοι, κρατώντας ψηλά τα χέρια τους με τα χαρτόνια με τα ονόματα των Εβραίων που δεν επέζησαν του Ολοκαυτώματος. Σοβαροί, συντεταγμένοι, υπεύθυνοι, χωρίς να μιλά-

νε, χωρίς να γελάνε, χωρίς να βγάζουν σέλφι, χωρίς να αφήσουν ποτέ τα χαρτόνια κάτω, έμειναν εκεί, δίπλα στη σκηνή, επιβλητικοί, μέχρι το βράδυ, αναβιώνοντας την χαμένη εβραϊκή κοινότητα.

Οι μαθητές της Βεροίας πιθανότατα πήγαν αδιάβαστοι στο σχολείο το πρωί της Δευτέρας, όμως το βράδυ της Κυριακής έδωσαν ένα μάθημα υπευθυνότητας, ανθρωπισμού και σεβασμού της ιστορίας. Παράλληλα, ο ενεργός τους ρόλος στη «Μνήμη του Νήματος» αποτέλεσε για εκείνους όχι απλώς μάθημα ιστορίας αλλά μάθημα ανθρωπιστικών αξιών.

Αποκαλυπτήρια Μνημείου Ολοκαυτώματος στο Παλαιό Εβραϊκό Νεκροταφείο

Λίγες ώρες πριν από την πορεία, στον χώρο του παλαιού εβραϊκού νεκροταφείου, στον συνοικισμό Προμηθέως, έγιναν τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου Ολοκαυτώματος. Το Μνημείο απεικονίζει μια μενορά και είναι τοποθετημένο μπροστά στον οικίσκο που είχε χτιστεί ως υπόμνηση του εβραϊκού νεκροταφείου, όταν αυτό παραχωρήθηκε στον Δήμο για να στεγάσει χώρο αθλοπαιδιών. Το Μνημείο, δωρεά της Ι.Κ. Θεσσαλονίκης, κατασκευάστηκε από τον πολιτικό μηχανικό Δαυίδ Φρανσές, και δεσπόζει στον υπερυψωμένο χώρο πάνω από την περιμετρική παράταξη των λίγων ταφόπλακων που έχουν απομείνει μέχρι σήμερα κι έχουν δώσει το τοπωνύμιο «εβραϊκά μνήματα» στην περιοχή. Δίπλα του, σε μαρμάρινες πλάκες, αναγράφεται σε τρεις γλώσσες, ελληνικά, αγγλικά και εβραϊκά: «Οι κάτοικοι της Βεροίας εκτοπίστηκαν από τη γενέτειρά τους την 1η Μαΐου 1943 και εξοντώθηκαν από τους Ναζί στα στρατόπεδα θανάτου του Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Η πόλη της Βεροίας θυμάται το Ολοκαύτωμα των 6.000.000 Εβραίων και αφιερώνει το μνημείο αυτό στην ιερή μνήμη των θυμάτων».

Για «ιστορική ημέρα» έκανε λόγο ο Δήμαρχος της Βεροίας Κωνσταντίνος Βοργιαζίδης, κατά την ομιλία του στην εκδήλωση των αποκαλυπτηρίων, χαρακτηρίζοντας «ηθικό και ιστορικό καθήκον» τη διατήρηση της μνήμης και υπογραμμίζοντας πως αν δεν είχε χαθεί η εβραϊκή κοινότητα η Βεροία θα ήταν πολύ πιο «πλούσια» σήμερα. Εβδομήντα έξι χρόνια μετά, η Βεροία αποκτά το δικό της μνημείο για τα θύματα του Ολοκαυτώματος και λέει «ναι»

στην αδελφосύνη και την ανεκτικότητα και «όχι» στη βαρβαρότητα, τον φασισμό και τον ναζισμό, ανέφερε χαρακτηριστικά ο Δήμαρχος της πόλης.

Είναι σημαντικό να θυμάται κανείς και να μαθαίνει αυτό το κεφάλαιο της Ιστορίας, της εβραϊκής ζωής εδώ, σημείωσε στην ομιλία του, στην τελετή των αποκαλυπτηρίων του μνημείου ο νέος πρόεδρος του Ισραήλ στην Ελλάδα, Γίοσι Αμράνι. Αναφέρθηκε χαρακτηριστικά στα παιδιά που, όπως είπε, παίζοντας στον χώρο θα θυμούνται πού είναι, θα παίρνουν το μάθημα κι αυτό το μάθημα θα φωτίζει τη ζωή τους καθώς μεγαλώνουν. «Είναι σημαντικό για τις νέες γενιές, είναι η δέσμευσή μας απέναντι στην Ιστορία. Αλλά, περισσότερο από Ιστορία είναι ηθική υποχρέωση, ένα ηθικό μάθημα, να μην ξεχάσουμε ποτέ, να θυμόμαστε πάντα», ανέφερε -μεταξύ άλλων- ο Ισραηλινός πρόεδρος.

«Φάρος άσβεστος για να θυμίζει πώς έγινε τότε στο όνομα του μίσους και του αντισημιτισμού αυτό που συνέβη» και να θυμίζει ότι μπορεί να συμβεί οπουδήποτε και οποτεδήποτε, χαρακτήρισε το μνημείο, τα αποκαλυπτήρια του οποίου έκανε από κοινού με τον Δήμαρχο της πόλης, ο Πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος και της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης Δαβίδ Σαλ-

τιέλ. «Το μνημείο είναι ένας φόρος τιμής και προσδοκία για το μέλλον», είπε ο κ. Σαλιτιέλ, τονίζοντας την ανάγκη να γίνει «ένα ζωντανό εργαλείο διάδρασης με την ιστορία».

Στην ανάγκη διατήρησης της μνήμης, αλλά και στην επικείμενη προεδρία της Ελλάδας, το 2021, στον ΙΗΡΑ αναφέρθηκε, από την πλευρά του, μιλώντας στην τελετή αποκαλυπτηρίων του μνημείου ο Επικεφαλής της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Διεθνή Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος, Δρ. Ευστάθιος Λιανός-Λιάντης.

Η έναρξη των εκδηλώσεων

Οι δεσμοί με τις ρίζες

Το τριήμερο των εκδηλώσεων ξεκίνησε την Παρασκευή 20.9.2019. Μέρες πριν, η Σόνια Θεοδωρίδου, ο Δήμαρχος, οι Αντιδήμαρχοι, οι υπηρεσίες του Δήμου, τα Σχολεία, οι γυναίκες-εθελόντριες της Βέροιας, η υπεύθυνη Πολιτιστικών του Δήμου και του Χώρου Τεχνών Νανά Καραγιαννίδου, όλοι, είχαν κινητοποιηθεί για να υποδεχθεί η πόλη τους επισκέπτες της με τον πιο εγκάρδιο και φιλόξενο τρόπο.

Πράγματι οι καλλιτεχνικές παρεμβάσεις ήταν εμφανείς παντού στην πόλη. Γαλάζιες και λευκές κορδέλες και πολύχρωμες καρδιές με τον χαιρετισμό 'Σαλώμ' στόλιζαν τα δέντρα, τα παρτέρια, τους φανοστάτες, τις βιτρίνες των καταστημάτων. Η αφίσα της εκδήλωσης δέσποζε στην είσοδο του Δημαρχείου.

Στην Μπαρμπούτα, η Συναγωγή είχε ανοίξει τις πόρτες της και μπροστά της η εγκατάσταση με τα παπούτσια υπογράμιζε την απώλεια των Βεργιωτών Εβραίων κι έφερνε ρίγη συγκίνησης στους επισκέπτες και τους περαστικούς. Η Ραχήλ Δανιήλ, στα 80 της, παλιά Βεργιώτισσα, ήρθε από το Ισραήλ μαζί με τις δυο κόρες της και με συγκίνηση επισκέφθηκε το πατρικό της σπίτι, στην οδό Δήμητρος.

Πρώτη εκδήλωση, η επίσκεψη στο Δημαρχείο. Εκεί ο Δήμαρχος, η Σόνια Θεοδωρίδου και ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ υποδέχθηκαν τους περίπου 60 Ισραηλινούς, τους εκπροσώπους των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων και την ομάδα επισκεπτών της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών. Ο Χαΐμ Ταμπώχ, Βεργιώτης από το Ισραήλ, μπήκε στο Δημαρχείο με αναπηρικό αμαξίδιο και έκθαμβος χαιρέτισε τον Δήμαρχο. «Εδώ ήταν το Σχολείο μου», του είπε. Και ξεκίνησαν να μιλούν για τους παλιούς Βεργιώτες. Πράγματι, το

κτίριο του Δημαρχείου, νεοκλασικό του 1906, στέγαζε αρχικά το Ελληνικό Γυμνάσιο και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90 διάφορα σχολεία. Ο Χαϊμ Ταμπώχ απορεί όταν τον συγχαίρουν για τα ελληνικά του. «Μα φυσικά, αφού εδώ τελείωσα το Γυμνάσιο!», λέει. Στην ερώτηση του Δημάρχου αν έχει ξαναέρθει στη Βέροια από τότε, απαντά: «Πολλές φορές. Κάθε πέντε χρόνια κάναμε 'ριγιούνιον' εδώ, όλοι οι παλιοί συμμαθητές», και συμπληρώνει με δάκρυα «τα τελευταία χρόνια έχουμε χάσει πολλούς... και ο θεσμός ατόνισε».

Στην αίθουσα του Δημοτικού Συμβουλίου ο Δήμαρχος και ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ καλωσόρισαν τους επισκέπτες. Για τις εκδηλώσεις του τριήμερου τούς μίλησε η Σόνια Θεοδωρίδου. Ακολούθησε προσφορά αναμνηστικών δώρων. Ο Δήμαρχος προσέφερε στους επισκέπτες αντίγραφο νομίσματος με την κεφαλή του Μεγάλου Αλεξάνδρου και από την πλευρά του ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ προσέφερε στον Δήμαρχο και στις οικογένειες των Ισραηλινών το αναμνηστικό συλλεκτικό λεύκωμα γραμματοσήμων των ΕΛ.ΤΑ. με θέμα το «Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων».

Στη συνέχεια, Αρχές, επίσημοι κι επισκέπτες περπάτησαν μέχρι τη Συναγωγή της πόλης, όπου έγινε Καμπαλάτ Σαμπάτ από τον κ. Τζακ Αλγκάβα. Η βραδιά έκλεισε με παραδοσιακό σεφαραδίτικο μπουφέ που παρατέθηκε μπροστά στη Συναγωγή.

Η κεντρική εκδήλωση

Το Σάββατο 21.9.19, στον Χώρο Τεχνών του Δήμου Βέροιας, έγινε η τελετή έναρξης των φετινών εκδηλώσεων του ΙΗΡΑ, υπό την Λουξεμβουργιανή προεδρία. Νωρίτερα το ίδιο πρωί, οι επισκέπτες είχαν ξεναγηθεί στη Βεργίνα και στους βασιλικούς τάφους, στον αρχαιολογικό χώρο των Αιγών.

Η κεντρική εκδήλωση ξεκίνησε με τα εγκαίνια της

έκθεσης του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος «Κρυμμένα Παιδιά στην Ελλάδα της Κατοχής», στο Φουαγιέ του Χώρου Τεχνών. Η διευθύντρια του Μουσείου Ζανέτ Μπαττίνου μίλησε για το έργο του ΕΜΕ, τον ρόλο του ως μέλους της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην ΙΗΡΑ και για τη συμβολή του στη διάδοση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για το Ολοκαύτωμα. Μιλώντας για την έκθεση η Ζ. Μπαττίνου αναφέρθηκε στις ιστορίες των παιδιών που παρουσιάζονται στην έκθεση και συνθέτουν μια σημαντική πτυχή της ιστορίας του Ολοκαυτώματος. Ο Πρόεδρος του ΕΜΕ Σαμουήλ – Μάκης Μάτσας και η Ρέινα Σιακκή – Μόλχο ήταν παρόντες στην εκδήλωση και μίλησαν για τις προσωπικές τους εμπειρίες της Κατοχής.

Ακολούθησαν χαιρετισμοί των συνδιοργανωτών των εκδηλώσεων, στο θέατρο του Χώρου Τεχνών. Για τη σημασία των εκδηλώσεων, και τη σπουδαιότητα των πρωτοβουλιών για τη διατήρηση της Μνήμης του Ολοκαυτώματος μίλησαν ο Δήμαρχος Βέροιας Κων. Βοργιαζίδης, ο Πρέσβης του Λουξεμβούργου Πολ Στάινμετς, ο επικεφαλής της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στην ΙΗΡΑ Δρ. Ευστάθιος Λιανός – Λιάντης, ο Πρόεδρος του ΕΜΕ Σαμουήλ – Μάκης Μάτσας και ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ Δαυίδ Σαλιέλ.

Η εκδήλωση συνεχίστηκε με τη βιβλιοπαρουσίαση του 37ου τόμου των Χρονικών Ημαθίας, έκδοση της Εταιρείας Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Ν. Ημαθίας (Ε.Μ.Ι.Π.Η.), που είναι αφιερωμένος στην ιστορία των Εβραίων της Βέροιας. Το βιβλίο προλόγισε ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ και για τα περιεχόμενα του τόμου μίλησε ο Δρ. Εμμανουήλ Ξυνάδας, Γ.Γ. του ΕΜΙΠΗ. Ο μοναδικός Βεργιώτης Εβραίος, ο Πέπο Στρούμσα, αναφέρθηκε στις αναμνήσεις του από την παλιά Βέροια.

Η εκδήλωση ολοκληρώθηκε με σεφαραδίτικα, εβραϊκά κι ελληνικά τραγούδια, που ερμήνευσε η Χορωδία Ηχώ Βερόης.

ΑΝΟΙΧΤΗ ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΚΙΣΕ

Μάθημα παιδείας κι ελπίδα για το μέλλον η παρουσία των μαθητών

Με την παρακάτω ανοιχτή επιστολή, που δημοσιεύθηκε στα τοπικά ΜΜΕ στις 26.9.2019, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος ευχαρίστησε όλους τους συντελεστές των εκδηλώσεων και κυρίως τους μαθητές:

Στον απόηχο των επιτυχημένων εκδηλώσεων Μνήμης του Ολοκαυτώματος των Εβραίων, που διοργανώθηκαν στη Βέροια από 20 – 22.9.2019, με τίτλο «Η Μνήμη του Νήματος», στο πλαίσιο της Λουξεμβουργιανής προεδρίας στον διεθνή οργανισμό IHRA (Διεθνής Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος), ο Ελληνικός Εβραϊσμός ευχαριστεί από καρδιάς τον λαό της Βέροιας, τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη κ. Παντελεήμονα, τον Δήμαρχο κ. Κωνσταντίνο Βοργιαζίδη, τους Αντιδημάρχους και τις υπηρεσίες του Δήμου, την καλλιτεχνική διευθύντρια των εκδηλώσεων διεθνούς φήμης σοπράνο κα Σόνια Θεοδωρίδου, τους συνδιοργανωτές των εκδηλώσεων -την Πρεσβεία του Λουξεμβούργου, την Ελληνική Αντιπροσωπεία στον IHRA, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και την Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία «Όμορφη Ελλάδα»- τους υποστηρικτές και χορηγούς, τον Χώρο Τεχνών και την υπεύθυνη Πολιτιστικών του Δήμου κα Νανά Καραγιαννίδου, τις Χορωδίες, την Ορχήστρα Mobile, την Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας, την Τροχαία, τις εθελόντριες κυρίες της πόλης και τους μαθητές των σχολείων της Βέροιας που έδωσαν τον καλύτερο εαυτό τους τόσο στην προετοιμασία όσο και στη διάρκεια των εκδηλώσεων.

Ολόκληρη η πόλη εναισθητοποιήθηκε και συμμετείχε στην απότιση φόρου τιμής στη Μνήμη των 460 Βεργιωτών Εβραίων που εξοντώθηκαν από τους Ναζί κατά το Ολοκαύτωμα για μόνον τον λόγο της θρη-

σκείας τους, στο όνομα του μίσους.

ΠΟΛΙΤΕΣ
ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ
ΣΑΣ ΣΥΓΧΑΙΡΟΥΜΕ
ΚΑΙ ΣΑΣ
ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΥΜΕ
ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ
ΕΥΑΙΣΘΗΣΙΑ ΣΑΣ

μήνυμα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στη Σόνια Θεοδωρίδου, εμπνευστή της ιδέας και κινητήρια δύναμη των εκδηλώσεων, για την οποία το αφιέρωμα αυτό αποτέλεσε κατάθεση ψυχής.

Εξχωριστή αναφορά κι ένα μεγάλο ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ στους μαθητές και δασκάλους των σχολείων, τους πρωταγωνιστές της «Μνήμης του Νήματος», που με τον ενεργό τους ρόλο, με υπευθυνότητα και σοβαρότητα αναβίωσαν την εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας.

Η επιβλητική παρουσία τους συγκίνησε όλους όσους συμμετείχαν στην πορεία Μνήμης και στη συναυλία που ακολούθησε. Κρατώντας στα χέρια τους τα χαρτόνια με τα ονόματα των εξοντωθέντων Εβραίων συμπολιτών τους, οι μαθητές απέδωσαν το ουσιαστικότερο μήνυμα της εκδήλωσης.

Τέτοια παραδείγματα, τέτοιες συμπεριφορές νοηματοδοτούν την ελπίδα ότι η νέα γενιά θα οικοδομήσει ένα μέλλον προόδου μακριά από φανατισμούς, ολοκληρωτισμούς και ρατσιστικό μίσος.

Η Κληρονομιά του Αμος Οζ στο σημερινό Ισραήλ

Συζήτηση με την Φάνια Οζ

Το «Τάγμα του Κουταλιού»*, μαζί με το χιούμορ, ήταν η απάντηση του Αμος Οζ στο «πώς θεραπεύεται ένας φανατικός». Το σκεπτικό του Τάγματος είναι απλό: Αν γίνεις μάρτυρας μιας μεγάλης καταστροφής – μιας πυρκαγιάς, ας πούμε, είσαι από εκείνους που τρέχουν μακριά; Από εκείνους που γράφουν στις εφημερίδες ζητώντας την παραίτηση των υπευθύνων; Ή από εκείνους που παίρνουν έναν κουβά νερό και τρέχουν να τη σβήσουν; Κι αν δεν έχεις κουβά, παίρνεις ένα ποτήρι, κι αν δεν έχει ποτήρι παίρνεις ένα κουτάλι... όλοι έχουν ένα κουτάλι, κι αν κινητοποιηθούν όλοι, τότε το μικρό κουτάλι θα είναι αρκετό...

Την αισιοδοξία και την ελπίδα του Αμος Οζ ότι η ανθρώπινη φύση μπορεί να αλλάξει, ότι οι άνθρωποι είναι ικανοί να διαμορφώσουν την ιστορία, ότι η μετριοπάθεια μπορεί να νικήσει τον φανατισμό, μετέφερε η κόρη του Φάνια Οζ-Ζάλτσμπεργκερ, σε μία εμπνευσμένη και σε βάθος συζήτηση για την κληρονομιά του Αμος Οζ, που έγινε στις 9 Μαΐου 2019, στο Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. & Μ. Θεοχαράκη. Η εκδήλωση, που συμβολικά σηματοδότησε την 71^η επέτειο της ανεξαρτησίας του Ισραήλ, διοργανώθηκε από την Πρεσβεία του Ισραήλ στην Ελλάδα και το Κεντρικό Ισραηλινό Συμβούλιο Ελλάδος.

Η Φάνια Οζ, καθηγήτρια Ιστορίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Χάιφας, συνομίλησε με τον δημοσιογράφο Ηλία Μαγκλίνη, κριτικό λογοτεχνίας και συγγραφέα, καθώς και με τον καθηγητή Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου Δημήτρη Π. Σωτηρόπουλο.

Την εκδήλωση και την Φάνια Οζ χαιρέτισαν με προσφωνήσεις τους η τότε Πρέσβης του Ισραήλ στην Ελλάδα κα Ιρίτ Μπεν – Αμπα και ο Γ.Γ. του ΚΙΣΕ Βίκτωρ Ισ. Ελιέζερ. Η Πρέσβης αναφέρθηκε, μεταξύ άλλων, στην απήχηση του έργου του μεγάλου Ισραηλινού συγγραφέα στην Ελλάδα, αλλά και στο πόσο αγαπητός ήταν ο ίδιος στο ελληνικό κοινό. Ο Γ.Γ. του ΚΙΣΕ αναφέρθηκε στο βιβλίο «Οι εβραίοι και οι λέξεις», που έγραψαν μαζί ο Αμος Οζ και η κόρη του Φάνια, διαβάζοντας χαρακτηριστικά αποσπάσματα αντιπροσωπευτικά της σχέσης των Εβραίων με τον Θεό, και ολοκλήρωσε λέγοντας ότι «σήμερα νοιώθουμε ότι είναι και ο Αμος μαζί μας».

Ξεκινώντας τη συζήτηση ο Ηλίας Μαγκλίνης καλωσόρισε την Φάνια Οζ και διηγήθηκε την εμπειρία του από τη γνωριμία του με τον Αμος Οζ, όταν προ ετών ο Ισραηλινός συγγραφέας είχε δώσει μια διάλεξη στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών.

«Ο Αμος ένωθε την Ελλάδα σαν το σπίτι του». Με αυτά τα λόγια η Φάνια Οζ ξεκίνησε τον χαιρε-

* Το «Τάγμα του Κουταλιού» παρακινεί στη δράση κατά του φανατισμού και στη στάση υπέρ της ανεκτικότητας. Ιδρύθηκε το 2006 στη Σουηδία, παρουσία του Αμος Οζ, και είναι εμπνευσμένο από το βιβλίο του «Πώς θεραπεύεται ένας φανατικός».

τισμό της, ευχαρίστησε για τη θερμή υποδοχή τονίζοντας πως είναι σημαντικό το ότι ο Άμος ζει όχι μόνο στις σελίδες των βιβλίων του αλλά στις καρδιές των ανθρώπων.

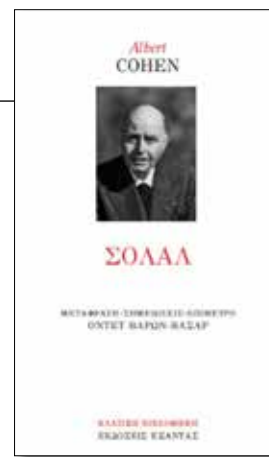
Η Φάνια Οζ, απαντώντας σε ερωτήσεις του Η. Μαγκλίνη και του Δημ. Σωτηρόπουλου, αναφέρθηκε σε ένα μεγάλο εύρος θεμάτων, όπως τον άρρηκτο δεσμό ανάμεσα στη λογοτεχνία και την πολιτική, που αποτέλεσε πυξίδα για τη ζωή και τη φιλοσοφική σκέψη του Άμος Οζ. Τόνισε τις ομοιότητες στις παράλληλες ιστορικές διαδρομές Ελληνισμού και Εβραϊσμού, και τη σημασία της γλωσσικής και κειμενικής συνέχειας. Μίλησε για τη σχέση των Εβραίων με τα γράμματα, που ανέρχεται στην επιταγή της Μισναϊκής εποχής να μελετούν την Τορά τα αγόρια από την ηλικία των 3 ετών.

Επίσης, μίλησε για την κληρονομιά του Νόμου και της Δικαιοσύνης, στοιχείο δυνατό στον εβραϊκό λαό από την εποχή του αρχαίου Ισραήλ. Αναφέρθηκε στην πίστη του Άμος Οζ στη διευθέτηση της διένεξης μεταξύ Ισραηλινών και Παλαιστινίων, στη διατύπωση της θέωρησής του για το δίκαιο και των δύο πλευρών και στον ακτιβισμό του υπέρ της ειρήνης μέσω της λύσης των δύο κρατών. Τόνισε την πεποίθηση του πατέρα της στην αξία του συμβιβασμού όχι μόνον στη διένεξη και στην πολιτική αλλά και στις διαπροσωπικές σχέσεις.

Η Φάνια συμπύκνωσε σε τρία σημεία την κληρονομιά που άφησε ο πατέρας της στο σημερινό Ισραήλ: Οι δέκα εντολές θα μπορούσαν να γίνουν μία: Μην κάνεις κακό. Να έχεις πάντα νέες ιδέες και να προτείνεις νέα πράγματα. Μην αναζητάς τον χώρο που χάθηκε στον χρόνο.

Η εκδήλωση, την οποία παρουσίασε ο μορφωτικός ακόλουθος της Πρεσβείας του Ισραήλ Ιων Βασιλειάδης, ολοκληρώθηκε με ερωτήσεις του κοινού στις οποίες η Φάνια Οζ απάντησε μεταφέροντας τη διορατική σκέψη του πατέρα της μέσα από τη δική της ανάλυση.

Δεύτερος σταθμός της Φάνια Οζ στην Ελλάδα ήταν η Θεσσαλονίκη, όπου στις 11.5.2019 μίλησε σε εκδήλωση που έγινε στο πλαίσιο του αφιερώματος των εκδόσεων Καστανιώτη στην 16^η Διεθνή Έκθεση Βιβλίου Θεσσαλονίκης.

Αλμπέρ Κοέν,
ΣΟΛΑΛ,
Μτφρ., σημειώσεις, επίμετρο:
Οντέτ Βαρόν-Βασάρ,
Εκδ. Εξάντας,
Σειρά Κλασική
Βιβλιοθήκη,
Αθήνα 2019

Μόλις κυκλοφόρησε η από χρόνια εξαντλημένη μετάφραση του Σολάλ, του Αλμπέρ Κοέν, αναθεωρημένη κι εμπλουτισμένη με σημειώσεις και εκτενές επίμετρο.

Ο ΣΟΛΑΛ του Αλμπέρ Κοέν

Της ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ - ΒΑΣΑΡ

Μετανάστευση, βιωμένη ως «εξορία»: ο κατ'εξοχήν τόπος της λογοτεχνικής δημιουργίας. Η αποκοπή από τον χώρο όπου γεννήθηκε κανείς, η δύσκολη προσαρμογή στο νέο περιβάλλον, όπου είσαι πάντα ο «άλλος», γεννούν συχνά την ανάγκη της επούλωσης αυτού του τραύματος μέσα από την λογοτεχνική γραφή. Έτσι κι ο Αλμπέρ Κοέν, πολλαπλά «εξόριστος», θα επιχειρήσει να γεφυρώσει το χάσμα με τον κόσμο από τον οποίο έχει αποκοπεί γράφοντας. Πέντε χρονών στην αυγή του αιώνα μας, το 1900, το μοναχοπαίδι θα εγκαταλείψει την Κέρκυρα, όπου έχει γεννηθεί, και θα ακολουθήσει τους γονείς του που θα αναζητήσουν μια καλύτερη τύχη στη Μασσαλία. Ο εκ πατρός παππούς, ραβίνος της εβραϊκής κοινότητας στην Κέρκυρα και πρόεδρος της επί τριάντα χρόνια, θα μείνει στο νησί. Στα δεκατρία του, ο Αλμπέρ θα γυρίσει μια και μοναδική φορά στην Κέρκυρα, για ένα μήνα, για την τελετή της θρησκευτικής του ενηλικίωσης. Ισχυρές οι εντυπώσεις απ' αυτό το ταξίδι, θα έρθουν να ενισχύσουν τις πρώτες παιδικές, τόσο σε σχέση με την γοητευτική προσωπικότητα του παππού, όσο και σε σχέση με το ελληνικό τοπίο. Από κει λοιπόν θα αναδυθεί ο λογοτεχνικός τόπος του έργου, η «Κεφαλονιά», όπως αποκαλείται στο έργο του η Κέρκυρα, που έχει ιδιαίτερη θέση στο έργο. Και θα είναι ο τόπος-αφετηρία, όπου δεν επιστρέφει ποτέ κανείς μετά την ενηλικίωση, ο χαμένος παράδεισος των παιδικών χρόνων.

Η συλλογικότητα που χαρακτηρίζει τη ζωή της

Έργα του Αλμπέρ Κοέν

στα ελληνικά:

- *Η ωραία του Κυρίου*, μτφρ. Ιωάννα Χατζηνικολή, εκδ. Χατζηνικολή, 1990.
- *Σολάλ*, μτφρ.-σημειώσεις Οντέτ Βαρών, εκδ. Χατζηνικολή 1992.
- *Καρφοχάφτης*, εισαγωγή- μτφρ.-σημειώσεις Οντέτ Βαρών, εκδ. Ηριδανός, 1994.
- *Το βιβλίο της μητέρας μου*, μτφρ. Πώλα Ζαχοπούλου, εκδ. Καστανιώτης, 1995.
- *Σολάλ*, μτφρ.-σημειώσεις-επίμετρο Οντέτ Βαρών-Βασάρ, εκδ. Εξάντας, 2019.

«Κεφαλονιάς» του Κοέν έρχεται σε αντίθεση με τη μεγάλη κοινωνική απομόνωση που βασάνισε τον συγγραφέα στα παιδικά κι εφηβικά χρόνια του στη Μασσαλία. Εκεί θα νιώσει πρώτα τη γλωσσική του «εξορία» κι ύστερα την εξορία από την κοινότητα των ανθρώπων, στην οποία τον καταδικάζει ο αντισημιτισμός. Πρώτο στοίχημα για τον Κοέν: να κατακτήσει τη γαλλική γλώσσα. Το κερδίζει θριαμβευτικά σε προχωρημένη ηλικία όταν η Γαλλική Ακαδημία τον βραβεύει, το 1968, για το μυθιστόρημα *Belle du Seigneur* (*Η ωραία του Κυρίου*).

Ο *Solal* (*Σολάλ*) το 1930, μυθιστόρημα ενηλικίωσης, θα εγκαινιάσει το μεγάλο πεζογραφικό έργο του Αλμπέρ Κοέν και συνάμα το λογοτεχνικό του σύμπαν. Όλοι οι βασικοί ήρωες που πρωτοπαρουσιάζονται σ' αυτό το έργο θα συντροφέψουν τον συγγραφέα στα τρία άλλα του μυθιστορήματα: ο *Mangeclous* (*Καρφοχάφτης*), το 1938, η *Belle du Seigneur* (*Η ωραία του Κυρίου*), το 1968, δεν θα είναι παρά η συνέχεια και η ολοκλήρωση της ιστορίας που είχε αρχίσει να μας αφηγείται στον *Σολάλ*. Όσο για τους *Valeureux* (*Οι Γενναίοι*), το 1969, θα αφορούν μόνο τους αγαπημένους του Κορφιάτες Εβραίους και τις παλαβές ιστορίες τους. Ο ένας άξονας που διατρέχει το έργο είναι η βασανιστική αναζήτηση του έρωτα. Ο ερωτικός βίος του Σολάλ θα είναι κι αυτός ταραχώδης και πλούσιος, θα είναι μια οδυνηρή μαθητεία στο ανέφικτο του απόλυτου έρωτα και συνάμα στην απροσμέτρητη χαρά του. Οι ερωτικές του ιστορίες θα ωριμάζουν μαζί με τον ίδιο, μέχρι την θλιβερή κορύφωσή τους στην *Ωραία του Κυρίου*. Ο άλλος άξονας είναι το ζήτημα της εβραϊκής ταυτότητας και της ενσωμάτωσης στη Δύση και οι υπαρκτές συγκρούσεις που αυτή προκαλεί στο υποκείμενο. Το δεύτερο τμήμα του έργου του Κοέν, το αυτοβιογραφικό, περιλαμβάνει τα έργα: *Le livre de ma mère* (*Το βιβλίο της μητέρας μου*) γραμμένο μετά τον θάνατό της, το 1954, *Ô, vous frères humains* (*Ω, σεις*

άνθρωποι αδέρφια μου), το 1972 και *Carnets* 1978 (*Ημερολόγια* 1978) το 1979. Το βιβλίο το αφιερωμένο στη μητέρα του μετά τον θάνατό της είναι εργασία πένθους για τη μητέρα και ταυτόχρονα εξιλέωση της ενοχής του άκαρδου γιού.

Η ζωή του Κοέν, που κύλησε κατά το μεγαλύτερο μέρος της στη Γενεύη –με παραμονή στο Παρίσι και στο Λονδίνο από το 1940

ως το 1947 - μοιράστηκε ανάμεσα στην σταδιοδρομία του ως νομικού σε διεθνείς οργανισμούς (Διεθνές Γραφείο Εργασίας) και ως διπλωμάτη για την ίδρυση εβραϊκού κράτους (στενή συνεργασία με την εξέχουσα μορφή του σιωνισμού Χαΐμ Βάιζμαν), και στη λογοτεχνία. Από ένα σημείο κι ύστερα αφοσιώθηκε αποκλειστικά στο έργο του. Η αναγνώριση δεν ήρθε γι' αυτόν νωρίς. Όταν βραβεύτηκε η *Ωραία του Κυρίου* (1968) κανείς δεν θυμόταν πια τον συγγραφέα του *Σολάλ* (1930). Ο ίδιος ζούσε ηθελημένα αποτραβηγμένος, σε μια τελευταία «εξορία», στο διαμέρισμά του στη Γενεύη, μαζί με την τελευταία σύζυγό του. Το 1978 έδωσε την πρώτη του τηλεοπτική συνέντευξη για την εκπομπή *Apostrophes*, που θεωρήθηκε τεράστια επιτυχία του Μπερνάρ Πιβό. Λίγες ακόμη συνεντεύξεις του ολοκληρώνουν την κατάθεσή του. Πέθανε τον Οκτώβριο του 1981 στη Γενεύη, πλήρης ημερών, αφήνοντας ένα ιδιαίτερο έργο, το μείζον έργο της γαλλόφωνης γραμματείας ως προς το ζήτημα της εβραϊκής ταυτότητας, το οποίο ενέπνευσε όσους έγραψαν μετά για παρεμφερή θέματα.

[*Η Ο. Βαρών-Βασάρ είναι ιστορικός και μεταφράστρια γαλλικής λογοτεχνίας. Βιβλία της: Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση, Εστία, Αθήνα 2009 / Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων, Εστία, Αθήνα 2013 / Des Sépharades aux Juifs grecs. Histoire, mémoire et identité, éd. Le Manuscrit, Paris 2019].*

ΑΛΒΙΝ ΜΕΓΙΕΡ

Μην ξεχάσεις το όνομά σου. Τα παιδιά του Άουσβιτς

Μτφρ. Καρίνα Λάμψα –
Παυλίνα Δηράνη

(Εκδόσεις Καπόν – Σάμπυ
Μιωνής, Αθήνα, 2019)

Τα παιδιά στο Άουσβιτς είναι η πιο σκοτεινή κηλίδα μιας σκοτεινής ιστορίας. Εκτοπίστηκαν με τους γονείς τους στο Άουσβιτς ή γεννήθηκαν εκεί, κάτω από αδιανόητες συνθήκες. Λίγα επιβίωσαν.

Για όλη τους τη ζωή φέρουν τα σημάδια του πόνου, στο σώμα και στην ψυχή τους. Μεγαλώνουν μαζί με τον αριθμό κρατουμένου, που έχει ανεξίτηλα σημαδέψει το χέρι τους ή τον μηρό τους.

Μετά την απελευθέρωσή τους, κάποια από αυτά δεν γνώριζαν το όνομά τους, ούτε την ηλικία τους ή την καταγωγή τους. Σχεδόν όλα ήταν ορφανά. Για πολύ καιρό δεν εμπιστεύονταν πια κανέναν άνθρωπο, φύλαγαν τις δυνάμεις τους, ήταν γεμάτα φόβο.

Πώς να ζήσεις μετά το Άουσβιτς; Για ολόκληρες δεκαετίες, ο Άλβιν Μέγιερ έφαξε, με μεγάλη υπομονή, να βρει τα παιδιά του Άου-

σβιτς, μίλησε με ενσυναίσθηση μαζί τους και κέρδισε την εμπιστοσύνη τους. Ορισμένα από αυτά μίλησαν για πρώτη φορά για τη ζωή στο στρατόπεδο και για την παιδική τους ηλικία.

Το βιβλίο αρχίζει με την ιστορία του θεσσαλονικιού ελληνοεβραίου επιζώντος Χάιντς Κούνιο, που κατάφερε να πιάσει το νήμα της ζωής του από την αρχή, να δημιουργήσει, να προσφέρει, να συγγράψει, αλλά η πληγή στην ψυχή του θα του θυμίζει πάντα πως σχεδόν όλα τα εβραίοπουλα της ηλικίας του δεν επέστρεψαν ποτέ από το Άουσβιτς. Δολοφονήθηκαν επειδή ήταν Εβραίοι και «...κάθε σκέψη γύρω απ' αυτό είναι αβάσταχτη», όπως λέει.

Με φόντο όλα όσα τραγικά συνέβησαν στο Άουσβιτς και τα άλλα στρατόπεδα συγκέντρωσης, είναι «θαύμα» οι συναντήσεις και οι συζητήσεις με ανθρώπους όπως ο Χάιντς Κούνιο, λέει ο Meyer.

Η έρευνα του Άλβιν Μέγιερ δεν έχει κλείσει με την έκδοση του βιβλίου του. Συνεχίζεται και τα τελευταία δύο χρόνια κατόρθωσε να εντοπίσει άλλα επτά «παιδιά του Άουσβιτς» στην Ευρώπη και τον Καναδά.

Ένα από αυτά -που ζει σήμερα στη βορειοανατολική Ουγγαρία- γεννήθηκε, μάλιστα, την ημέρα που απελευθερώθηκε το Άουσβιτς, στις 27 Ιανουαρίου 1945. «Τα παιδιά που γεννήθηκαν στο Άουσβιτς» είναι και το θέμα της έκθεσης βασισμένης στην έρευνα

του Μέγιερ που θα εγκαινιαστεί στις 23 Ιανουαρίου 2020, στο Resistance Memorial Center του Βερολίνου, όπου θα παραμείνει επί ένα χρόνο.

ΠΙΕΡ ΒΙΝΤΑΛ – ΝΑΚΕ

Οι δολοφόνοι της μνήμης

(Μτφρ. Καρίνα Λάμψα, Εκδόσεις
Καπόν, Αθήνα 2018)

Το βιβλίο «Οι Δολοφόνοι της Μνήμης» (Maspero, 1981, La Découverte 2005), του μεγάλου ιστορικού Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, κυκλοφόρησε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Καπόν (2018). Το έργο αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη απάντηση στους αρνητές του Ολοκαυτώματος. Αποτελείται από πέντε δοκίμια, που βοηθούν τον αναγνώστη να καταλάβει πώς μια τέτοια εκτροπή, όπως η άρνηση της γενοκτονίας των Εβραίων από τους Ναζί, είδε το φως της ημέρας και απέκτησε δημοσιότητα, παρά τα σαθρά «επιχειρήματα» των αρνητών.

Ο Βιντάλ-Νακέ δηλώνει από την αρχή πως δεν «κάνει διάλογο» με τον εχθρό: αποσυναρμολογεί τους μηχανισμούς των ψεμάτων του, πιστεύοντας πως αυτό μπορεί, μεθοδολογικά, να είναι χρήσιμο για τις επό-

μενες γενιές. Καθώς οι αρνητές του Ολοκαυτώματος δεν έχουν σωπάσει, αρκετά μέσα ενημέρωσης εξακολουθούν να φιλοξενούν τις θέσεις τους και τα νεοναζιστικά κόμματα έχουν μια ανησυχητική παρουσία στην Ευρώπη, το βιβλίο παραμένει πάντα επίκαιρο.

Γαλλοεβραίος και παιδί θυμάτων του Άουσβιτς, ο συγγραφέας δήλωνε σχετικά με την προσωπική του δέσμευση στη μάχη κατά των πλαστογράφων της ιστορίας: «Είμαι προϊόν του Ολοκαυτώματος, επειδή οι γονείς μου εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς και δεν γύρισαν ποτέ».

ODETTE VARON - VASSARD

Des sépharades aux Juifs grecs. Histoire, mémoire et identité

(Εκδόσεις Le Manuscrit, Παρίσι
2019)

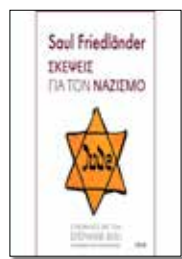
Το νέο βιβλίο της ιστορικού Οντέτ Βαρών-Βασάρ *Des sépharades aux Juifs grecs. Histoire, mémoire et identité* (Από τους Σεφαραδίτες στους Έλληνες Εβραίους. Ιστορία, Μνήμη & Ταυτότητα), που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Le Manuscrit στο Παρίσι, τον Μάρτιο του 2019, είναι από τις λίγες ξενό-

γλωσσες μελέτες για το ελληνοεβραϊκό στοιχείο και την πλούσια ιστορία του.

Το βιβλίο συγκεντρώνει συνεργασίες της συγγραφέως με γαλλικούς φορείς, επεξεργασμένες εκ νέου. Η πρωτοτυπία του έγκειται στον συνδυασμό δύο προβληματικών: η πρώτη αφορά την ιστορία των σεφαραδιτών και η δεύτερη τη Shoah και τη μνήμη της. Η συγγραφέας παρακολουθεί τη διαδρομή των Εβραίων που διώχθηκαν από την Ισπανία το 1492, γιατί αρνήθηκαν να προσηλυτιστούν στον καθολικισμό κι εγκαταστάθηκαν σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που στον 20ό αι. έγιναν ελληνικές. Η μελέτη της αφορά ιστορικές στιγμές αυτής της διαδρομής και εστιάζει στις μετατροπές της ταυτότητάς τους, επιμένοντας στο παράδειγμα της μεγαλύτερης κοινότητας, που ήταν αυτή της Θεσσαλονίκης. «Εβραίοι στην Ισπανία και Ισπανοί στην εξορία. Οι δύο αλληλένδετες παράμετροι της συνειδησης και της σεφαραδίτικης πολιτισμικής κληρονομιάς», μας λέει η συγγραφέας, η οποία καταλήγει στη διατύπωση της γόνιμης συνύφανσης της παράδοσης που έφεραν με το περιβάλλον που συνάντησαν στους τόπους καταφυγής. Τελικά, η ταυτότητα διαμορφώθηκε από την πεισματική προσκόλληση των σεφαραδιτών στην παράδοση, αλλά και από το αυθόρμητο άνοιγμά τους στη νεωτερικότητα, που ήρθε από τη Δύση και κυρίως από τη Γαλλία στον 19ο αιώνα, και την προσαρμοστικότητα τους, καταλήγει η Ο. Βαρών-Βασάρ.

Ο δεύτερος άξονας του βιβλίου είναι η εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων από τους Ναζί το 1943-1944 και η πορεία της ανάδυσης αυτής της μνήμης στην Ελλάδα. Η συγγραφέας εξετάζει τις δύο εποχές που χαρακτήρισαν την ανάδυση και τη συγκρότηση αυτής της μνήμης: Τις δεκαετίες της σιωπής 1945-1990, και την περίοδο 1990-2018 που συγκροτείται η μνήμη και το αντίστοιχο ιστοριογραφικό πεδίο. Παρακολουθεί τις μαρτυρίες των επιζώντων, την ανέγερση Μνημείων Ολοκαυτώματος σε πόλεις ανά την Ελλάδα, την εδραίωση της εκπαίδευσης και την θεσμοθέτηση της 27^{ης} Ιανουαρίου ως Εθνικής Ημέρας Μνήμης, το πέρασμα δηλαδή από την προσωπική και την κοινοτική μνήμη στην συλλογική μνήμη της κοινωνίας.

[Το βιβλίο είναι διαθέσιμο στα γαλλικά βιβλιοπωλεία της Αθήνας Το Lexikopoleio και Le livre ouvert, καθώς και στο amazon.]

SAUL FRIEDLANDER

Σκέψεις για το ναζισμό: συνομιλίες με τον Stéphane Bou

(Μτφρ. Γιώργος Καράμπελας,
Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019)

Ο Σαούλ Φριντλέντερ συγκαταλέγεται ανάμεσα στους σημαντικότε-

ρους ιστορικούς του ναζισμού και του Ολοκαυτώματος. Το θεμελιώδες έργο του *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι* κυκλοφορεί επίσης από τις εκδόσεις Πόλις.

Στο ανά χειράς βιβλίο, προϊόν μιας σειράς συναρπαστικών συνεντεύξεων με τον δημοσιογράφο Στεφάν Μπου, επιχειρεί με θαυμαστή σαφήνεια και κριτική οξυδέρκεια να καταθέσει τις σκέψεις του για την ιστορία και τη μνήμη του ναζισμού και της Σοά, για το πώς μπορεί κανείς να μιλήσει για το ανείπωτο κακό και για τις ιστοριογραφικές και πολιτικές αντιπαράθεσεις γύρω από τα ζητήματα αυτά, στις οποίες άλλωστε συμμετείχε ενεργά, συζητώντας για το έργο, μεταξύ άλλων, των Χάννα Άρεντ, Ράινερ Βέρνερ Φασμπίντερ, Ραούλ Χίλμπεργκ και Κλοντ Λανζμάν.

Ως προς το ζήτημα της γενοκτονίας των Εβραίων, υποστηρίζει ότι θα πρέπει να υπερβούμε αφενός την ανάγκη για λήθη και αφετέρου τη διάθεση για υπερβολική μνήμη. Παράλληλα, αντιτάσσεται τόσο στον Μάρτιν Βάλζερ, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι αρκετά πλήρωσε για όλα αυτά η Γερμανία και πως πρέπει πλέον να γυρίσει σελίδα, όσο και στον Ερνστ Νόλτε, ο οποίος, αντιμετωπίζοντας τον ναζισμό ως απάντηση στον κομμουνισμό, καταδίκασε τον δεύτερο για να δώσει άφεση στον πρώτο.

Ο Φριντλέντερ, με το έργο του γενικότερα και με το παρόν βιβλίο ειδικότερα, αναδεικνύει την ανάγκη μιας ηθικής στάσης και μιας πολιτικής εγρήγορσης απέναντι στο ναζιστικό φαινόμενο.

ΙΩΣΗΦ ΒΕΝΤΟΥΡΑΣ

IBBUR

Οι Εβραίοι της Κρήτης 1900-1950

(Εκδόσεις ΜΕΛΑΝΙ, Αθήνα 2018)

Στον εβραϊκό μυστικισμό η λέξη «Ibbur» σημαίνει εγκυμοσύνη και αναφέρεται στην προσωρινή μετοικεσία μιας άλλης πρόσθετης ψυχής στο σώμα ενός ζωντανού ανθρώπου, ώστε να επιτελεστεί ένα έργο. Οι ψυχές των Εβραίων της Κρήτης που χάθηκαν άδικα στη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής του νησιού στοίχειωναν τον ποιητή Ιωσήφ Βεντούρα ο οποίος ως ένα είδος χρέους σ' αυτές, συγκέντρωσε σε μορφή μαρτυρίας-χρονικού αφηγήσεις, έγγραφα και φωτογραφίες, οικογενειακά κειμήλια ώστε ο αναγνώστης να αντιληφθεί την αδιάλειπτη παρουσία τους από το 1900, μια παρουσία που προσέθεσε πολλά στην πολυμορφία του κοινωνικού ιστού, μέχρι τον χαμό τους, με τη βύθιση του πλοίου Τάναϊς, το 1944, και να αναπλάσει την ιστορία μέσα από την περιπέτεια των ελάχιστων εκείνων που διασώθηκαν.

Με το Ibbur ο Ιωσήφ Βεντούρας ολοκληρώνει τον προσωπικό του κύκλο θρήνου για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της γενέτειράς του Κρήτης που ξεκίνησε με την ελεγεία «Τάναϊς» το 2001.

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece
Summary of Contents of Issue 252, vol. 42 • May - December 2019

- ✓ The editorial of this issue refers to the importance of the **ruling of the European Court of Human Rights that the denial of the Holocaust is not a human right**, and it is not protected by the freedom of speech, as documented in its judgement (331/2019) in the case of Pastors vs Germany. With this decision the ECHR rejected the complaint of the German neo-Nazi politician Udo Pastors, who was convicted in Germany for his Holocaust denial comments during his speech at the regional Parliament of Mecklenburg-Western Pomerania in 2010.
- ✓ We publish the announcement of the Greek Prime Minister Kyriakos Mitsotakis for the **adoption of the IHRA definitions of Antisemitism and Holocaust denial by Greece**. We also publish the announcement of KIS welcoming the adoption of the definitions and the full text of the IHRA definition of Antisemitism.
- ✓ On the occasion of **the election of Moses Elisaf as mayor of Ioannina** we publish an article on his academic and social work as well as on the activity of the first Jewish mayor of Greece.
- ✓ We publish the lecture of the President of the Central Board of Jewish Communities in Greece and of the Jewish Community of Thessaloniki, Mr. **David Saltiel**, entitled **“The Jews of Greece: History, antisemitism and collective memory”**, delivered on November 29, 2019, at the Center for Modern Greece (CeMoG) of the Freie Universität Berlin.
- ✓ The third and final part of the essay on **the Jews of Alexandroupolis**, entitled **“No os olvidaremos jamas”** (We will never forget you), by history researcher Thrassyvoulos Papastratis, is published in this issue. This part focuses on the contribution of the Jews of Alexandroupolis in commerce, business and literature.
- ✓ The second volume of the series on **“The history of the Jewish Community of Chalkis from 586 b.c. to 2001”**, dedicated to the **Jewish cemetery** of the city, by Mair Solomon Maissis, former President and now Secretary General of the Community, was published in 2018. In this issue we publish the writer’s introduction of the book focused on the history and the restoration of the cemetery.
- ✓ Elias Kanellis, journalist and editor of *The Book’s Journal*, in his essay **“Let’s enlighten our past – From the national silence about the Greek Jews to the Antisemitism of the stereotypes”** reviews the evolution of antisemitism in Greece. The essay was published in *The Book’s Journal* (issue 99, of June 2019) and it is based on his speech delivered on Yom Ha Shoah at the Synagogue of Athens on May 5, 2019.
- ✓ This year’s IHRA commemoration events, under Luxemburg’s Chairmanship, were held in Veria, from September 20 to 22, under the title **“The memory of thread”**. The whole city and her citizens took active part in the events that culminated with the red thread reaching the railway station (marking the deportation of the 460 Jews in 1943) where a concert by soprano Sonia Theodoridou was held. The events also included the inauguration of a Holocaust Monument erected at the site of the former Jewish cemetery of Veria.
- ✓ During an event organized on the occasion of the 71st anniversary of the independence of Israel, which took place at the Theocharakis Foundation for Fine Arts and Music, in Athens, on May 9, 2019, the daughter of Amos Oz, Professor **Fania Oz Salzberger** discussed **the legacy of Amos Oz in today’s Israel** with journalist Elias Maglinis, a literature critic and author himself and with Dimitris P. Sotiropoulos, a Professor of history at the University of the Peloponnese.
- ✓ On the occasion of the revised republication of the Greek translation of Albert Cohen’s **Solal**, enriched with footnotes and a postface by the translator Odette Varon-Vassard, we publish an article by the translator on Cohen’s work.
- ✓ The issue closes with **book reviews**, among which a foreign language edition, the French book **“Des sépharades aux Juifs grecs. Histoire, mémoire et identité”** (ed. Le Manuscrit, Paris 2019) by history professor and French literature translator Odette Varon – Vassard. The book presents the multifaced historic course of the Sephardis and the evolution of the Holocaust memory in Greece.

Cover illustration: *From the series of events “The Memory of the Thread” held in Veria (September 20 – 22, 2019), under the artistic direction of the soprano Sonia Theodoridou, in the framework of the Chairmanship of Luxembourg to the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA).*

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ.Ε. Δαυίδ Σαλιτέλ • ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ-ΥΛΗΣ: Έφη Εζρατί

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Βουλής 36 • 105 57 Αθήνα Τηλ. 210 - 3244315-8

E-mail: info@kis.gr • Web site: http://www.kis.gr • Κωδικός εντύπου: 3502

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κύρκος, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους. – Διανέμεται δωρεάν

Τα τεύχη των Χρονικών είναι αναρτημένα στον ιστότοπο του Κ.Ι.Σ.Ε.

